

Дослідження

Український форум

Листопад 2020

КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНИ

Роль культури та мистецтва
у зміцненні стійкості
постмайданної України

Marina Pesenti

Розташований у Лондоні Chatham House, Королівський інститут міжнародних відносин, є одним із провідних інститутів з дослідження політики у світі. Наша місія – допомагати урядам і суспільствам у побудові стабільно безпечного, процвітаючого та справедливого світу.

ЗМІСТ

	Резюме	2
01	Вступ	4
02	Інституційна реформа: успіхи та невдачі	6
03	Трансформаційна сила культури в Україні	26
04	Висновки та рекомендації	42
	Про автора	47
	Подяки	47

Резюме

-
- Від часу Євромайдану Україна переживає справжнісінький культурний бум. Театральні постановки, проекти відродження депресивних міських просторів, пересувні виставки та низка інших ініціатив постали завдяки низовому культурному активізму і отримали підтримку нових державних культурних інституцій. Факт виникнення цих інституцій позначив відхід від пострадянської системи культурного менеджменту і становлення підходів, покликаних подолати прірву між державою та незалежними акторами, а також сприяв становленню нового, громадянського типу української ідентичності.
 - Під тиском громадянського суспільства українська держава зайняла більш послідовну і системну позицію у питаннях культурної політики, змогла подолати десятиліття недовіри між державними чиновниками та мистецькою спільнотою. Вдалося досягти консенсусу навколо ключових моментів нової реформи: підтримки принципу відкритого доступу до державних ресурсів, політик, що виробляються на основі аналізу, відокремлення функції вироблення політик від їхньої імплементації, конкурсні засади відбору менеджерів державних закладів культури.
 - У відповідь на російське військове втручання у 2014му році культурний сектор допоміг зміцнити відчуття національної єдності і допоміг применшити російські культурні впливи. Нові політики та законодавчі ініціативи у сфері культури вивели на арену нові інституції – Український Культурний Фонд, Український Інститут, Український Інститут Книги та створене раніше Державне агенство з питань кіно, які започаткували можливість грантового фінансування у сфері культури. Ці установи були засновані на нових принципах управління і облаштовані так, щоб уможливити суспільний контроль і нагляд над ним. Їхня поява підкреслила, наскільки застарілими виявились фінансові та юридично-правові форми управління державними культурними закладами, які існували досі.
 - Паралельно з цими структурними змінами відбувався процес зміцнення громадянської ідентичності, заснованої на спільних цінностях та плюралізмі. Довгорічна підтримка ЄС проектів у царині культури та діяльність закордонних інституцій з культурних відносин закріпили тяжіння України до європейських практик культурного менеджменту. Принципи інклюзії, відкритості, пошуку консенсусу та побудови партнерств зміцнювали довіру між різними суспільними групами, допомагали розбудовувати місцеві громади і долати травми, завдані війною, яка точиться на Донбасі. Якщо узагальнити, перехід

до ідентичності, базованої на цінностях, допоміг закласти ліберальні демократичні принципи у підвалини нового суспільного договору.

- Процеси децентралізації – передачі владних повноважень з центру на місця – відбувалися паралельно з піднесенням культури. Попри численні складності на цьому шляху, органи місцевого самоврядування часто демонстрували політичну волю до реформ і здатність працювати з широким колом стейкхолдерів. Це заклало підвалини для подальшого поступу у формуванні стратегій розвитку культури на рівні громад і більшої ролі для самих громад у культурній політиці.
- Культурні індустрії України переживають піднесення. Доля цих індустрій в економіці країни зростає. Підприємці, які працюють у цій сфері, підвищили свої професійні навички завдяки тренінгам, які ведуть закордонні інституції, такі як Британська Рада та Інститут Гете. Зростають такі сектори як кіновиробництво. Розширюється мережа креативних хабів, де перетинаються інтереси бізнесу, освітніх платформ, культури та інших сфер. Як наслідок, змінюється сприйняття культури: вона вже не розглядається як розвага чи розкіш, без якої можна обійтися. Проте споживання культури в регіонах лишається на низькому рівні, що часто пов'язано з низьким матеріальним станом українців, які там мешкають.
- Культурне піднесення та збільшення культурного виробництва допомогло протистояти зусиллям Росії використовувати ідентичність та історію як зброю проти України. Відбулася мобілізація громад, розширилась кількість громадянських ініціатив, що сприяло зміцненню демократії. В цій роботі також містяться рекомендації уряду України щодо подальших кроків у реформі культурної політики, невтручання у діяльність нових інституцій, які мають статус незалежних агенств, ширшого залучення НУО, які працюють з темою культурного активізму. Рекомендації донорам включають підтримку низових культурних ініціатив в регіонах, фінансування проектів з відновлення національної спадщини і підтримки ініціатив, що допоможуть протистояти і надалі наявним російським культурним впливам.

01

Вступ

Після подій Євромайдану культура та креативні індустрії України пережили значне піднесення. Це допомогло Україні дати відсіч російським нарративам, які провокували розкол в суспільстві, та посилили відчуття спільної ідентичності.

Услід за революційними подіями Євромайдану 2013–14 років та агресією Росії проти України у країні спостерігається неабияке відродження у культурній сфері. Від видавничої справи до музики, від кіновиробництва до театру, від моди до кураторських виставок – українське культурне середовище стало сміливішим, різноманітнішим та масштабнішим. Євромайдан дав поштовх потужній хвилі культурного активізму: від платформ для обговорень до стихійних виставок, від проєктів відродження міст до волонтерських груп, які прагнули захистити занепалі об'єкти національної спадщини.

Поштовхом до нього став динамізм української низової творчої спільноти, а подальший розвиток став можливим завдяки підтримці з боку нових державних культурних інституцій, що виникли після Євромайдану, як-от Українського культурного Фонду, Українського інституту книги, Українського інституту.¹ Установи з тривалішою історією, наприклад, Державне агентство України з питань кіно, зміцнили свої позиції.

Створення цих нових інституцій позначило відхід від пострадянської системи управління культурою у напрямку до послідовної та всебічної культурної політики. Найголовніше, що створення нової екосистеми культури в Україні допомогло подолати розрив між державою та її культурними активістами та креативним сектором. У цій роботі буде простежено роль різних груп гравців – низових культурних активістів України, її представників правлячої еліти та закордонних організацій з питань культурних зв'язків – у створенні

¹ Автором цієї роботи є колишній директор Українського інституту в Лондоні, британської благодійної організації, яка є незалежною від Українського Інституту – державної установи, що фінансується урядом України.

сприятливих умов для цих змін.² Попри те, що нового установи зробили важливі кроки у становленні свого незалежного статусу, вони залишаються вразливими до політичного тиску та зовнішніх потрясінь, як-от Covid-19.

Культура відіграла ключову роль у розбудові спроможності держави надати відповідь на російську агресію, яка наочно проявилася в 2014 році. По тому як і надалі триває гібридна війна Росії проти України, де Росія використовує історію та ідентичність як зброю для посилення суспільної незгоди, Україна демонструє високий ступінь стійкості до цих загроз, проводячи більш упевнену політику у сфері ідентичності і при цьому спирається на діяльність державних культурних інституцій. Політика цих інституцій у поєднанні з піднесенням культурного виробництва та низовим культурним активізмом сприяли формуванню в Україні нового почуття громадянської ідентичності, базованої на цінностях довіри, толерантності, відкритого доступу, плюралізму та горизонтального мережування.

Низовий культурний активізм в Україні зіграв значну роль у пом'якшенні наслідків конфлікту на Донбасі, що триває, та, в контексті української реформи децентралізації, перенесенні владних повноважень з центру до периферії. Культурні ініціативи часто слугували відправною точкою у процесі зміцнення місцевих громад в регіонах України та надання їм права голосу, у формуванні програм відродження занепалих промислових регіонів (особливо на Донбасі) та у побудові партнерських відносин з місцевою владою та бізнесом. На зруйнованому війною Донбасі цей активізм також допоміг подолати психологічні травми та знизити вразливість населення.

Якщо раніше культуру розглядали як марну витрату державних коштів, тепер вона дедалі частіше розглядається як важливе джерело розвитку національної економіки.

Україна досягла значного прогресу у зміщенні акцентів у полеміці про культуру – якщо раніше її розглядали як марну витрату державних коштів, тепер вона дедалі частіше розглядається як важливе джерело розвитку національної економіки, здатне приносити прибуток та створювати робочі місця, сприяти інноваціям та соціальній інклюзії. Креативні індустрії стали важливою частиною дискурсу щодо культурної політики, проте державна підтримка сектору залишається слабкою.

² Ця робота базується на дослідницьких інтерв'ю з: менеджерами провідних державних культурних інституцій у центрі, керівниками відділів культури у регіонах, керівниками українських офісів міжнародних організацій культурних відносин, керівниками незалежних платформ культури та мистецьких хабів, громадськими активістами, інструкторами, кураторами, митцями, підприємцями сфери креативних індустрій, незалежними експертами. Дослідження базується на аналітичних звітах українських аналітичних центрів, західних наукових кіл та аналітичних центрів, ЮНЕСКО, ЄС, Інституту Гете (Goethe-Institut), Британської Ради, Українського культурного фонду, Ради Європи, а також на публікаціях в українських та західних ЗМІ.

02

Інституційна реформа: успіхи та невдачі

Трансформація України включала відхід від радянського спадку у сфері культурної політики, створення нових державних інституцій та залучення західних організацій, таких як Британська Рада та Інститут Гете.

Повільний відхід від радянської моделі культурної політики (1990-ті та 2000-ті роки)

Після розпаду Радянського Союзу та виникнення незалежної України у 1991 році країна перейшла до ринкової економіки, а щойно створені політико-промислові групи почали боротьбу за контроль над економічними активами. У цьому процесі культура опинилася осторонь, а видатки на культуру різко знизилися, що призвело до швидкого погіршення культурної інфраструктури. Розлога культурна інфраструктура, успадкована з радянського періоду – бібліотеки, театри, «будинки культури» тощо – занепадали та зменшилися в масштабах. Це стосується також і споживання культурних продуктів: відвідуваність театрів скоротилася з 17,6 мільйонів на рік у 1990 році до 6,9 мільйонів у 2013 році; кількість публічних бібліотек зменшилася з 25 600 до 19 100 у 2012 році, кінотеатрів – з 27 200 до 1 600, а найбільше впала кількість глядачів

кіно – з 552 мільйонів до 14 мільйонів.³ Витрати України на культуру в той період були меншими ніж у сусідніх Польщі та Росії.⁴ Споживання культури стало недоступним для мільйонів українців, особливо у невеликих містах та селах.

Незважаючи на скорочення видатків, державна система управління культурою все ще нагадувала радянську патерналістську модель: вона і надалі підтримувала мережу державних закладів культури та мережу так званих «державних творчих об'єднань» у більшості секторів. З розпадом радянської системи політична та ідеологічна влада держави над культурою послабшала. Виникла низка незалежних культурних ініціатив, в роботу яких держава не втручалася, але й не надавала жодної фінансової підтримки. Незалежний культурний сегмент критично ставився до щедрої підтримки державою «творчих об'єднань» та ключових державних закладів культури, яку вони продовжували отримувати, та надмірною близькістю до Міністерства культури (з 2020 року міністерство перейменовано та Міністерство культури та інформаційної політики).⁵

Культура з інструменту комуністичної ідеології почала перетворюватися на інструмент творення нації, оскільки Україна виходила з-під тіні Росії та намагалася побудувати відчуття власної ідентичності. Її державні органи, відповідальні за «гуманітарну» політику, розпочали проект побудови нового нарративу історії та ідентичності, який проте виглядав поверхневим та декоративним і розглядався як проста заміна радянських та російських діячів культури на українських у шкільній навчальній програмі. Не вистачало розуміння того, що поставлене завдання було набагато складнішим – побудувати інтегрований культурний простір з розгалуженими системами символів, що поділяються спільнотами і комунікуються через спільні платформи.

Цьому процесу перешкоджала низка факторів: значне регіональне різноманіття, ускладнене мовною ідентичністю та різним історичним досвідом громад; обмежений інтерес до проукраїнського нарративу, який ще більше зменшувався через його непривабливу державну «обгортку»; стійка лояльність до «радянської» ідентичності з боку значної частки населення, особливо на сході та півдні країни, разом із значною присутністю російських культурних продуктів в українському культурному просторі (фільми, книги, розваги, історичні нарративи, які просували систему відмінних

³ Національний інститут стратегічних досліджень (2014), «Актуальні проблеми державної підтримки інновацій у культурній політиці», аналітичний звіт, <https://niss.gov.ua/en/node/1561> (дата звернення 26.10.2020).

⁴ Council of Europe (2007), «Європейська програма огляду культурної політики – Культурна політика в Україні, Організаційний комітет з питань культури», [European Program for Cultural Policy Reviews – Cultural Policy in Ukraine, Council of Europe Steering Committee for Culture], <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806964> 18 (дата звернення 23.10.2020).

⁵ В цій роботі терміни «міністерство культури» та «Міністерство культури та інформаційної політики» вживатимуться для означення тієї самої державної установи. Мішанина у термінах викликана тим, що ця установа за свою історію була перейменована кілька разів. Її назви включали «Міністерство культури і мистецтва», «Міністерство культури і туризму», «Міністерство культури, молоді і спорту». Від березня 2020 року установа називається «Міністерство культури та інформаційного розвитку» (далі – МКІП).

культурних кодів); недостатнє державне фінансування та відсутність ініціатив на підтримку якісного українського культурного продукту.⁶

Розвиток культурної сфери в Україні в період з 1991 року і до Євромайдану можна охарактеризувати як перехідний. Державне управління значною мірою вважалася застарілим та корумпованим, а державні чиновники – далекими від громади та неефективними. Водночас слід зазначити, що держава не заважала розвитку незалежного культурного середовища або комерційно привабливих креативних індустрій, а також не здійснювала систематичної цензури.⁷

Незалежна українська спільнота митців та менеджерів культури ставала сильнішою, сприймаючи себе як ліберальну та європейську, заявляла про свою політичну позицію – невдоволення авторитарними тенденціями та цензурою за правління Віктора Януковича та наближала українське мистецтво до соціальної та політичної проблематики⁸ Водночас вона залишалася фрагментованою, позбавленою фінансування та прагнула суспільного визнання, як це продемонструвало багаторічне протистояння навколо українського павільйону на Венеційській бієнале сучасного мистецтва.⁹ «Дві культури – офіційна та неофіційна – роками успішно ігнорували одна одну. Якщо до Майдану й існувала якась культурна політика, то вона була такою».¹⁰

Питання фінансування ставало руба ще й тому, що в цей період джерела фінансування з боку західних донорів були обмеженими.¹¹ Цю нестачу частково компенсували могутні українські мільярдери. Один з них, Віктор Пінчук, створив PinchukArtCentre, який послідовно сприяв розвитку сучасного мистецтва в Україні, розвивав кураторів та критиків, мистецькі

⁶ Термін (національний) «культурний продукт» отримав значного поширення в українському дискурсі культурної політики. Він вживається в «Законі про культуру» України, ним також послуговується УКФ, одна з програм якого отримала назву «Інноваційний культурний продукт». У цьому контексті, «культурний продукт» можна визначити як товари та послуги, які вироблять та надають комерційні та некомерційні культурні виробники у сфері візуальних та перформативних мистецтв, літератури, спадщини та креативних індустрій. Див. «Закон про культуру» України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>.

⁷ До Євромайдану в Україні були зафіксовані епізодичні випадки цензури мистецтва, хоча вони не мали системного характеру та не підтримувалися державою. Один з найбільш промовистих прикладів стався за правління Віктора Януковича, коли одну з картин, що була виставлена в стінах провідного державного мистецького простору «Мистецький Арсенал» і несла в собі критичне політичне послання, зафарбував директор галереї прямо перед урочистим відкриттям виставки Президентом. Див. О. Максименко (2013). «Новітні традиції «аполітичного мистецтва», *Тиждень*, 31 липня 2013 р., <https://tyzhden.ua/Culture/85912> (дата звернення 27.10.2020).

⁸ Найпомітнішими в цьому були кураторський колектив «Худрада» та «Центр візуальної культури».

⁹ Представництво України на Венеційській бієнале протягом багатьох років було ареною, де стикалися у конфлікті Міністерство культури та незалежна культурна спільнота. Міністерству часто бракувало експертних знань та грошових ресурсів для фінансування Українського Павільйону, і воно неодноразово делегувало ці завдання центру сучасного мистецтва PinchukArtCenter, фінансованому українським магнатом Віктором Пінчуком, який і забезпечував фінансування та кураторську експертизу. У 2015 році художники, які представляли Україну на бієнале, написали листа з критикою на адресу міністерства, в якому зазначалося, що його відсутність у проєкті «виключно позитивно вплинула на кінцевий результат». Див. Українська Правда (2015), «Художники подякували Мінкульту за його повну відсутність на Венеційській бієнале», 11 травня 2015 р., <https://life.pravda.com.ua/culture/2015/05/11/193778> (дата звернення 27.10.2020).

¹⁰ Катерина Ботанова (2016), “Back to the future in Ukraine. Cultural policies two years after Maidan.” [Назад до майбутнього в Україні. Культурна політика через 2 роки після Майдану]. *Eurozine*, 16 березня 2016 року, <https://www.eurozine.com/back-to-the-future-in-ukraine> (дата звернення 27.10.2020).

¹¹ Одним із небагатьох помітних винятків був Міжнародний фонд «Відродження», частина міжнародної мережі Фондації «Відкрите суспільство», що фінансується Джорджем Соросом. МФВ, що здійснює діяльність в Україні з 1990 року, фінансував низку програм підтримки українського громадянського суспільства та проводив програму підтримки культури в період з 1995 по 2003 роки.

стажування та стипендіальні програми за кордоном. Інший бізнес-магнат, Ренат Ахметов, фінансував довгострокову програму підтримки розвитку музеїв та сучасних художників.¹²

Рушійні сили революційних змін

Революція гідності 2013–2014 років створила імпульс для змін у культурній політиці. Вона зміцнила потенціал незалежної мережі культурних активістів та митців, яких держава більше не могла ігнорувати. У парламенті сформувалася лобістська група на підтримку змін у культурній політиці, погляди якої збігалися з поглядами громадянського суспільства.

Україна стала більш помітною в зовнішній політиці своїх європейських партнерів, які значно збільшили своє фінансування та запустили ряд нових програм у галузі культури та освіти. Адміністрування цих програм було передано інституціям цих країн, які опікуються культурними відносинами – Британській Раді, Інституту Гете, Польському інституту та іншим. Ці три групи акторів – лобістська група у парламенті, громадянське суспільство та закордонні інституції з питань культурних відносин – зіграли провідну роль у просуванні реформи державної культурної політики.

Низовий культурний активізм

Революція гідності 2013–2014 років стала масивним полотном для мистецького вираження та важливим етапом для різноманітних громадських організацій, які відстоювали своє право «бути громадянином, претендувати на владу та ініціювати зміни».¹³

Революція гідності 2013–2014 років стала масивним полотном для мистецького вираження та важливим етапом для різноманітних громадських організацій, які відстоювали своє право «бути громадянином, претендувати на владу та ініціювати зміни».

Виникла низка громадських культурних ініціатив: експериментальні мистецькі та кураторські проекти, кінофестивалі, фінансовані за рахунок краудфандингу, експериментальний театр, що працює з травмами війни через мистецтво, платформи для відновлення постіндустріальних

¹² Фонд «Розвиток України», згодом перейменований у «Фонд Рената Ахметова», розпочав свою діяльність у 2006 році. Його програма підтримки українських митців із була розпочата у 2010 році. Незважаючи на внесок, який зробили ці організації у розвиток екосистеми культури в Україні, їх часто розглядали як продовження PR-кампанії їхніх меценатів, спрямованих на відволікання уваги громадськості від їхніх сумнівних методів ведення бізнесу.

¹³ Botanova K., (2016 p.), 'Culture and Art in Transforming Society' [Роль культури та мистецтва у перетворенні суспільства], 'Culture and Education Academy 2016: Encouragement and Guidance' [Академія культури та освіти 2016: Заохочення та керівництво]. Goethe Institut, 2016, p. 75.

ландшафтів на сході України, групи для роботи над збереженням загроженої національної спадщини та різноманітні платформи для обговорення ідентичності. Як і низка інших ініціатив громадянського суспільства в Україні на той час, цей широкий рух мав подібні риси, серед яких: активна громадянська позиція, горизонтальна структура, відкритий діалог та досягнення консенсусу, винахідливість у фінансуванні (часто використовувалося грантове фінансування, яке зазвичай надається західними донорами, а також краудфандинг в межах країни). Це відкрило нове розуміння культури як інструменту розвитку та соціальної залученості,¹⁴ завдяки якому методи, застосовувані у галузі культури, використовуються для ширших цілей, як то зміцнення суспільної згуртованості, стійкості, розширення можливостей громад, інклюзії вразливих груп населення, відродження міст тощо.

Хоча значна частина цих ініціатив трималася осторонь від уряду, включно із МКІП, інші намагалися спонукати Міністерство до дій. Низка неурядових організацій¹⁵ навіть вдалися до провокаційного самозахвату приміщення Міністерства у 2014 році. Ця акція розвинулася у двомісячну відкриту дискусію в цокольному поверсі Міністерства між культурними активістами, менеджерами культури та чиновниками міністерства, включно з міністром, щодо реформи сфери культури.¹⁶ У 2014 році цей альянс¹⁷ приступив до розробки стратегічного документа для сталого розвитку культури в Україні під назвою «Культура-2025» та співпрацював з МКІП для формування його основоположних принципів. Співпраця з МКІП стала можливою завдяки призначенню досвідчених керівників у галузі культури на керівні посади в міністерстві, зокрема Олесі Островської-Лютої, призначеної заступником міністра культури у 2014 році. Згодом було проведено 8 регіональних стратегічних сесій, які охопили 9 сфер культури та залучили близько 700 активістів по всій країні.

У документі обговорювалося нове розуміння ролі культури: відійти від її трактування як «предмета розкоші» та натомість розглядати її як інструмент розвитку суспільства та соціальних змін, джерело творчості та інновацій та важливу частину економіки. Документ пропагував принцип «відкритого доступу», тобто залучення всіх стейкхолдерів до формування курсу реформ і забезпечення їм рівного доступу до розробки політик та до державних ресурсів. У ньому лобіювався перехід від орієнтації на результат «тут і зараз», яка є загальною проблемою при розробці політичних стратегій в Україні, до довгострокового планування, функціональної реструктуризації міністерства, конкурсного призначення керівників у державному секторі культури та створення незалежних органів, завданням яких буде розгорнути програму

¹⁴ Matarasso F, Landry C., 'Пошук компромісу: двадцять одна стратегічна дилема в культурній політиці'. [Balancing Act: Twenty-one Strategic Dilemmas in Cultural Policy], Cultural Policies Research and Development Unit, Policy Note No. 4, Strasbourg: Council of Europe Publishing, p. 15.

¹⁵ Це угруповання назвало себе «Асамблеєю культури».

¹⁶ Інтерв'ю з громадським активістом.

¹⁷ Альянс був офіційно оформлений у 2015 році та включав такі громадські організації: «Культура 2025», «Культура РПР» та «Конгрес активістів культури». Див. Радіо «Свобода» (2016), 'В Україні з'явився «Альянс культури, який лобіюватиме культуру в політиці», 2 вересня 2015 р., <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27222458.html> (дата звернення 27.10.2020).

державного грантового фінансування мистецтва та креативних індустрій.¹⁸ Багато з цих принципів стали державними політиками та були закріплені на законодавчому рівні.

Культурний активізм та мережа громадських організацій створили паралельні структури, які заповнили прогалину, створену некомпетентною державою. Їхнє активне залучення визначило модель культурної політики в Україні на наступні роки: колективні та узгоджені рішення, а не рішення, що приймаються державними службовцями у відриві від громади; культурне різноманіття, а не монокультура; увага до різних груп, а не однієї; культура, яка вважається фактором розвитку та поліпшення суспільства, а не «предметом розкоші».¹⁹

Політична підтримка реформи культурної політики

Російська агресія проти України та її використання культурної ідентичності як зброї ще більше посилювали потребу в перегляді культурної політики, і це дало поштовх для формування політичного лобі в українському парламенті, яке просувало стратегію прихильників реформ у цій галузі. Воно видало низку ключових законодавчих ініціатив та сприяло створенню двох абсолютно нових установ, які отримали статус незалежних агентств «на відстані витягнутої руки»: Українського культурного фонду (УКФ) – установи, яка забезпечить підтримку державою грантових проєктів та підпорядковується МКП, та Українського Інституту, створеного для просування «позитивного іміджу України на міжнародному рівні» та підпорядкований Міністерству закордонних справ.²⁰

«Закон про Український культурний фонд» включав низку принципів, сформульованих громадянським суспільством, і був прийнятий парламентом у 2017 році завдяки лобюванню Мариною Порошенко, на той час Першої леді України, яка згодом очолила Наглядову Раду УКФ, що викликало різні реакції.²¹ Налаштована на реформи частина українського дипломатичного корпусу на чолі з міністрами закордонних справ України Андрієм Дешицею (в.о. міністра, 2014) та Павлом Клімкіним (2014–19) доклалися до створення Українського інституту. Консультативну роль у цьому процесі відіграли закордонні інституції з питань культурних відносин.²²

¹⁸ Альянс культури (2014-2015), *‘Довгострокова стратегія розвитку культури в Україні до 2025 року’*, <https://metodist.libnadvirna.info/wp-content/uploads/2015/12/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F-2025-20022016.pdf> (дата звернення 27.10.2020).

¹⁹ Matarasso F, Landry C., *‘Пошук компромісу: двадцять одна стратегічна дилема в культурній політиці’*. [Balancing Act: Twenty-one Strategic Dilemmas in Cultural Policy], Cultural Policies Research and Development Unit, Policy Note No. 4, Strasbourg: Council of Europe Publishing, pp. 21, 33, 35.

²⁰ Український Інститут (без дати), <http://ui.org.ua/mission/en> (дата звернення 27.10.2020).

²¹ Марина Порошенко ніколи не обиралася депутатом до Верховної Ради, проте її вплив вбачався як вирішальний у лобюванні закону про УКФ та забезпеченні значного бюджетного фінансування, що свідчить про вплив неформальних зв'язків в політиці України. Її подальше призначення головою Наглядової Ради УКФ багато хто вважав недемократичним та таким, що підриває незалежність УКФ. Чисельні інтерв'ю, проведені в рамках цього дослідження, показали, що ці страхи були перебільшеними. Присутність Марини Порошенко у Правлінні УКФ сприймалася як балансування інтересів різних зацікавлених сторін, і її відставка у 2019 році після приходу нового президента Володимира Зеленського була розцінена як підриив стабільності УКФ.

²² З цього питання міністерство консультувало Британська рада, Польський інститут, Американська рада з міжнародної освіти.

Новий закон про конкурсне призначення керівників державних закладів культури, прийнятий у 2016 році,²³ задовільнив запит громадянського суспільства на таку зміну і поклав край десятиліттям феодальних практик керівництва попередніми керівниками. Внаслідок дії цього закону до керівництва багатьма закладами прийшло нове покоління менеджерів, проте у багатьох випадках попередня когорта працівників продовжувала чинити опір цьому нововведенню.²⁴

Нові інституції також ініціювали нові законопроекти. У 2020 році УКФ, Міністерство культури та парламентський комітет спільно підготували зміни до Бюджетного та Податкового кодексів України, які полегшене використання таких коштів закладами культури. Проте ці зміни наразі ще не проголосовані парламентом.²⁵

Закордонні інституції з питань культурних відносин

Реформа культурної політики в Україні отримала потужну підтримку від низки західних донорів та партнерів. ЄС виявився головним рушієм у цьому процесі, координуючи свою діяльність з національними культурними інститутами. Провідну роль у цьому процесі відіграли Британська Рада та німецький Інститут Гете. У 2007 році ЄС запровадив всебічну програму фінансової підтримки культури, розробивши «Європейську програму розвитку культури».²⁶ Лісабонська угода 2009 року передбачила культурну співпрацю між державами-членами ЄС та третіми країнами.

У 2011 році було розпочато програму співпраці у галузі культури між ЄС та країнами Східного партнерства з метою «реформування культурної політики» та «розбудови спроможності культурних операторів» у шести країнах Східного партнерства: Україні, Білорусі, Молдові, Грузії, Азербайджані та Вірменії.²⁷ Програма була розроблена на період до 2015 року, її бюджет становив 12 мільйонів євро. У неї була включена грантова складова – вперше гранти ЄС на культуру стали доступними в Україні, що викликало надзвичайний інтерес.²⁸ У 2015 році стартувала програма «Культура і креативність» (бюджет: 4,3 мільйони євро),²⁹ яка

²³ Верховна Рада України (2016), 'Закон України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження контрактної форми роботи у сфері культури та конкурсної процедури призначення керівників державних та комунальних закладів культури', <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/955-19> (дата звернення 27.10.2020).

²⁴ Директори трьох художніх колективів, що фінансуються державою, оприлюднили відкритого листа, в якому висловили протест проти нового закону. Див. Національний академічний театр російської драми ім. Лесі Українки, «Авдієвський, Вантух та Резнікович: новий закон про театри призведе до катастрофічного руйнування театральної діяльності в Україні», <https://www.rusdram.com.ua/rus/articles/126> (дата звернення 27.10.2020).

²⁵ Інтерв'ю з Юлією Федів, виконавчим директором УКФ, жовтень 2020р.

²⁶ EUR-Lex (2007), 'Resolution of the Council of 16 November 2007 on a European Agenda for Culture' [Резолюція «Про стратегію Ради Європи в галузі культури»], <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32007G1129%2801%29> (дата звернення 26.10.2020).

²⁷ EU Neighbours portal (без дати), 'Eastern Partnership Culture Programme' [Програма розвитку культури для країн Східного Партнерства], <https://www.euneighbours.eu/en/east/stay-informed/projects/eastern-partnership-culture-programme> (дата звернення 26.10.2020)

²⁸ Інтерв'ю з координаторкою сектору культури представництва ЄС в Україні Тетяною Шульгою, лютий 2020 року, Київ.

²⁹ EU Neighbours portal (без дати), 'EU-Eastern Partnership Culture and Creativity Programme' [Програма «Культура і креативність» ЄС для країн Східного партнерства], <https://www.euneighbours.eu/en/east/stay-informed/projects/eu-eastern-partnership-culture-and-creativity-programme?fbclid=IwAR3jmh4mSfYcFqWY962wxyD1q3UcOSk4kUz3S7dXdERf0LitxMB9qYPzw>, (дата звернення 21.10.2020).

стала платформою для мережування та дискусій культурних операторів у зазначених вище країнах та сприяла розвитку потенціалу і розуміння концепції «креативної економіки».

У 2014 році Україна та ЄС ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС – ключовий документ, що відкрив нову епоху двостороннього співробітництва. Один з його розділів був присвячений культурі та проголошував, що «сторони зобов'язуються сприяти співробітництву в галузі культури з метою покращення взаєморозуміння та розширення культурних обмінів, а також мобільності мистецтва та митців України та ЄС».³⁰ Документ проклав шлях до створення амбіційної програми культурної мобільності під назвою «Культурні мости» («Culture Bridges») (2017-2020 рр.) із загальним бюджетом 1,3 мільйона євро, виділених для України. Імплементуючим агенством програми стала Британська Рада.³¹ Програма надала можливість українським культурним операторам взаємодіяти зі своїми колегами з ЄС і як наслідок викликала величезний попит. Паралельно з цим, у 2016 році Україна приєдналася до «Креативної Європи», рамкової програми Європейської комісії з підтримки культури та аудіовізуального сектору.

Наголос Європейської Комісії на міжлюдських контактах з різних країн та підтримка громадянського суспільства стали ключовими принципами найамбітнішої на сьогоднішній день програми, заснованої в 2019 році, – «The House of Europe» («Дім Європи»), із загальним бюджетом 12,2 мільйона євро. Програма є консорціумом, який фінансується та керується ЄС, а Інститут Гете призначений на роль імплементуючого партнера.³² Вона охоплює «креативні індустрії, освіту, охорону здоров'я, соціальне підприємництво, засоби масової інформації та молодь» та «понад 20 окремих програмних напрямків, що дозволяють участь у конференціях та професійних заходах, стажуваннях, створення мережі зв'язків у ЄС, участь у навчальних подорожах, резиденціях, тренінгах та інших формах підтримки».³³ Програма діятиме до 2023 року.

Ці програми за підтримки ЄС мали значний ефект. Вони не лише допомогли українським культурним операторам розвинути партнерські стосунки з колегами із ЄС, але і навчили їх методам успішного пошуку грантового фінансування, вдосконалили навички управління проектами, стимулювали

³⁰ EUR-Lex (2014), 'Association Agreement between the European Union and its Member States and Ukraine', Official Journal of the European Union, [Угода про асоціацію між Європейським Союзом та його державами-членами та Україною] 29 травня 2014, розділ 24, [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0529\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0529(01)&from=EN) (дата звернення 26.10.2020).

³¹ Спільне комюніке Європейської комісії від 2016 року 'Назустріч стратегії ЄС у сфері міжнародних культурних відносин' [Towards an EU strategy for international cultural relations] для країн, що не входять до ЄС, закликає до «узгодженого підходу» та «об'єднання» ресурсів різних суб'єктів ЄС, включно з EUNIC («EU National Institutes for Culture» – об'єднання інститутів культури держав-членів ЄС), національними культурними інститутами та представництвами ЄС у цих країнах. Британська Рада, як член EUNIC, стала імплементуючим партнером програми «Culture Bridges». Див. EUR-Lex (2016), Joint Communication to the European Parliament and the Council, Official Journal of the European Union, 8 червня 2016, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=JOIN%3A2016%3A29%3AFIN> (дата звернення 21.10.2020).

³² Консорціум на 95% фінансується ЄС і включає Інститут Гете, Британську Раду, Французький інститут та Чеські центри. Джерело: інтерв'ю з Крістіаном Дімером (Christian Diemer), керівником програми «House of Europe» в Україні, лютий 2020 року, Київ.

³³ House of Europe, 'Our strategy', <https://houseofeurope.org.ua/en/our-strategy> (дата звернення 26.10.2020).

більш системний підхід до управління у галузі культури серед представників громадянського суспільства. Але в першу чергу, така зовнішня допомога допомогла розбудувати компетенції, завдяки яким УКФ успішно розгорнув програми грантового фінансування у 2018 році. Програми УКФ перейняли багато особливостей від аналогічних програм, що фінансуються ЄС.

Ці програми за підтримки ЄС мали значний ефект. Вони не лише допомогли українським культурним операторам розвинути партнерські стосунки з колегами із ЄС, але і навчили їх методам успішного пошуку грантового фінансування, вдосконалили навички управління проєктами, стимулювали більш системний підхід до управління у галузі культури серед представників громадянського суспільства.

З початком пандемії коронавірусу «House of Europe» розгорнув пакет екстреної допомоги культурним організаціям та окремим фахівцям на суму 0,8 млн євро, спрямований на «пошук нових бізнес-моделей», «створення цифрових проєктів», придбання офісного обладнання. Місцеві експерти підрахували, що програма може допомогти 2 тис. культурних активістів.³⁴

І Британська Рада, і Інститут Гете відіграли помітну роль у реалізації політики у галузі культури, розробленої ЄС для України. Крім того, кожна з цих установ фінансує всебічні програми на підтримку громадянського суспільства, освіти, культури та молоді за фінансової підтримки їхніх національних урядів. Після Євромайдану ці програми були масштабовані.³⁵ Найефективніша програма Британської Ради у цій категорії, «Активні громадяни» («Active Citizens»), сприяла розвитку громадянської активності серед молоді в регіонах України та допомогла створити сприятливі умови для майбутніх платформ культурної активності.

Флагманська програма Інституту Гете в Україні, «Академія культурного лідера»,³⁶ призначена заповнити прогалину в професійних компетенціях культурних операторів у регіонах України. Працюючи у партнерстві з МКІП України, Інститут Гете знайшов баланс у поєднанні бачення Міністерства з компетенцією німецьких експертів у галузі культури, які виступали в ролі

³⁴ Інтерв'ю з громадським активістом, квітень 2020 року.

³⁵ Починаючи з 2016 року, Великобританія щороку надає 1 мільйон фунтів стерлінгів на підтримку освіти та культури в Україні, порівняно з 300 тисячами до Євромайдану. З 2014 року Німеччина щорічно надає 17 мільйонів євро на підтримку програм громадянського суспільства у 6 країнах Східного партнерства (Україна, Білорусь, Молдова, Грузія, Азербайджан, Вірменія) та в Росії. Цей пакет включає культуру та освіту та свідчить про значне збільшення пакету допомоги у порівнянні з 2014 роком, коли на цю програму виділялося 5 мільйонів євро. Україна є найбільшим бенефіціаром цієї допомоги. Джерела: інтерв'ю з Британською Радою в Україні та Інститутом Гете в Україні, квітень-травень 2020 року.

³⁶ Goethe-Institut Ukraine (без дати), 'Cultural Leadership Academy', [Академія культурного лідера], <https://www.goethe.de/ins/ua/de/kul/sup/cva.html>.

фасилітаторів, та у розробці контенту, адаптованого до нереформованого інституційного середовища провінційної України.³⁷

Впродовж 2018–2019 років випускниками Академії стали 70 культурних операторів з регіонів України, ще 200 завершать навчання у 2021 році. Окремий напрямок програми був зосереджений на «тренінгах для тренерів» і пристосований до контексту.³⁸ Випускники академії з невеликих провінційних міст почали успішно отримувати грантове фінансування від УКФ та виробляти культурний контент, що свідчить про ефект мультиплікатора. Однак попит на навчання за програмою Академії наразі набагато перевищує пропозицію.³⁹

Компонент співпраці став провідним для культурних програм Британської Ради та Інституту Гете: окрім представлення робіт британських або німецьких митців, вони також промотували творчу співпрацю українських митців з їхніми європейськими колегами та включали тренінговий компонент до такої співпраці. У випадку Британської Ради це безпосередньо пов'язано з політикою Великобританії щодо міжнародної допомоги, за якою компонент розвитку є обов'язковим.⁴⁰ Наприклад, в результаті театральної програми “Taking the Stage” Британської Ради в українських театрах з'явилося 13 нових театральних вистав, створених у творчій співпраці з британськими театральними режисерами.

Попри беззаперечний внесок цих організацій у зміцнення спроможностей та мережування, почасти лунає критика на їхню адресу за залучення тих самих учасників до своїх програм. Висловлювалися також припущення, що ці організації занадто фокусуються на підтримці добре освіченої еліти у великих містах.⁴¹ «Академія культурного лідера» відреагувала на цю критику розширенням географії тренінгів, а “House of Europe” оголосив про запуск мобільних павільйонів, щоб охопити аудиторію в регіонах України.⁴²

Низка інших іноземних культурних інституцій також докладися до розвитку культурного сектору. Найсистемнішим з них є Польща – її Польський інститут заснував Премію імені Казимира Малевича для українських митців,⁴³ провадив тренінги для МКІП, співпрацював зі знаковими культурними заходами в Україні. Інші інститути надавали

³⁷ Дослідницькі інтерв'ю продемонстрували, що випускники “Академії культурного лідера” високо оцінили якість навчального матеріалу та відзначили його високу ефективність, тоді як професійні інструктори вказали на надмірний контроль з боку Міністерства культури під час проведення тренінгів.

³⁸ Наразі програма включена до програми “House of Europe”, але Інститут Гете лишається її імплементуючим партнером. Див. House of Europe (без дати), ‘Академія культурного лідера/завершено’, <https://houseofeurope.org.ua/opportunity/24> (дата звернення 26.10.2020).

³⁹ За підрахунками Міністерства культури, потреби України у фахівцях культурного менеджменту в регіонах становлять близько 10 тис. осіб. Джерело: інтерв'ю зі службовцем МКІП, лютий 2020 року, Лондон.

⁴⁰ Офіційна допомога на цілі розвитку (ОДР) Великобританії визначається як програма сприяння розвитку.

⁴¹ Goethe Institut, British Council (2018), ‘Culture in an Age of Uncertainty: The Value of Cultural Relations in Societies in Transition’ [Культура в епоху невизначеності. Цінності культурних відносин у перехідних суспільствах], ст. 21, <https://www.britishcouncil.org/research-policy-insight/insight-articles/culture-age-uncertainty> (дата звернення 29.10.2020).

⁴² Дослідницьке інтерв'ю з Крістіаном Дімером (Christian Diemer), керівником програми “House of Europe”, лютий 2020 року, Київ.

⁴³ Премія надає переможцям можливість мистецької резиденції в Польщі. Джерело: дослідницьке інтерв'ю з Бартошем Мусяловичем (Bartosz Musialowicz), директором Польського інституту в Києві, лютий 2020 року, Київ.

конкретну підтримку проектам громадянського суспільства у галузі культури та мистецтва, мали галузеву спрямованість, як-то підтримка бібліотек. Інші ключові гравці у сфері культурних відносин, як наприклад Institut Français (Французький інститут), поєднували промоцію своєї національної культури з елементами копродукції та тренінгів для місцевих продюсерів.⁴⁴

Моделі культурного розвитку, що просуваються західними інституціями з питань культурних відносин, прив'язали діяльність українських культурних практиків до європейських практик, наприклад, фінансування на конкурсній основі, залучення багатьох стейкхолдерів, співпраця та пошук консенсусу, активне громадянство. Ці принципи увійшли в публічний дискурс в Україні і отримали інституційне оформлення: у стратегії Українського культурного фонду, розробленій у 2018 році, було зазначено, що «УКФ – це інструмент, створений державою для громадянського суспільства з метою формування спільного європейського майбутнього через культуру», і одним із його пріоритетів є «рівний доступ до культурних ресурсів».⁴⁵

Створення нової державної інфраструктури у сфері культури: основні висновки

Нові державні культурні інституції: на шляху до суб'єктності та сталості

Поєднання трьох факторів, згаданих у попередньому розділі – активізм громадянського суспільства, політична підтримка реформ та підтримка з боку західних інституцій з питань культурних відносин – створило унікальне вікно можливостей для створення якісно іншої державної інфраструктури у сфері культури в Україні. На сцені з'явилися три нові установи – Український культурний фонд, Український інститут та Український інститут книги. А ще одна, створена до Революції гідності – Державне агентство України з питань кіно – зазнала значної реструктуризації. Кілька державних музеїв та мистецьких майданчиків, зокрема Національний центр Олександра Довженка, Мистецький Арсенал, Національний художній музей України, перетворилися на центри для кураторських проектів та майданчики для дискусій.

Нові установи стали джерелами державних коштів для сектора культури та перейняли нові принципи управління:

- вони спрямували свої зусилля на пошук консенсусу між громадянським суспільством та державою;
- встановили чіткі та прозорі правила виділення коштів;

⁴⁴ Французький інститут проводить великий щорічний фестиваль французької культури в Україні «Французька весна», в якому беруть участь до 10 міст України.

⁴⁵ Український Культурний Фонд (2018), 'Стратегія Українського культурного фонду, 2019–2021рр.', ucf.in.ua/storage/docs/12022019/Стратегія%20Українського%20культурного%20фонду.pdf, ст. 4,7 (дата звернення 29.10.2020).

- узаконили та підвищили статус галузевої експертизи;
- запровадили довгострокове планування, розробку стратегій та звітності;
- сприяли залученню стейкхолдерів;
- намагалися розвивати свою суб'єктність стосовно своїх «материнських» міністерств;
- відокремили наглядові функції від виконавчих;
- а також зрозуміли важливість комунікації.

Застосуванню такої практики сприяв досвід вищого керівництва нових установ, який був глибоко вкорінений у досвіді західних донорів, що здійснюють свою діяльність в Україні. У випадку з Українським культурним фондом цей зв'язок чітко простежується: Юлія Федів, директор Національного бюро «Креативної Європи» в Україні, спеціальної програми ЄС для сектору культурних та креативних індустрій, була обрана керівником нової установи за спільним рішенням Європейської Комісії, Представництва ЄС в Україні та МКІП України, і бюро було долучене до структури УКФ з метою «взаємопідсилення державної установи та європейської програми».⁴⁶ Володимир Шейко, виконавчий директор Українського інституту, очолив новий заклад після керівництва відділом мистецтв Британської Ради в Україні.

Призначення наглядових рад та вищого керівництва нових закладів привернуло пильну увагу громадськості. Міністерство закордонних справ провело тривалий процес підбору кандидатур та затвердження наглядової ради Українського інституту, який отримав статус незалежного агентства; і згодом рада обрала нового директора на основі відкритого конкурсу. Подібна процедура була застосована і до інших незалежних агентств.

Керівники нових установ продемонстрували сміливість та політичну майстерність у балансуванні політичного патронажу, відносин з їхніми міністерствами з вимогами до прозорості, що висувалися громадянським суспільством, вправність у долатті бюрократичних та фінансових перешкод. Найяскравішим прикладом цього став Український культурний фонд, який швидко розгорнув свою операційну діяльність з дотриманням прозорості і широким залученням експертизи лише за два роки. Нова установа винайшла оптимальний баланс між дотриманням нових принципів управління та політичним патронажем, який вона мала у вищих ешелонах влади. Фонд утвердив свою суб'єктність у питаннях пріоритетів програми, розподілу наявних ресурсів, встановлення процедур оцінки тощо.⁴⁷

Позиція Фонду також підкріплюється твердою законодавчою базою, на якій він функціонує: на відміну від інших установ, які були офіційно оформлені урядовим указом і, як такі, могли бути скасовані на угоду якимось політичним інтересам, статус УКФ був закріплений у спеціальному законодавчому акті⁴⁸ і вперше забезпечив законодавче визначення державного грантового фінансування.

⁴⁶ Інтерв'ю з Юлією Федів, виконавчим директором УКФ, квітень 2020 року.

⁴⁷ Інтерв'ю зі службовцем МКІП, лютий 2020 року, Лондон.

⁴⁸ Верховна Рада України (2017) «Закон України про Український культурний фонд», 16 липня 2016 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1976-19#Text> (дата звернення 26.10.2020).

Незалежність та підзвітність в управлінні мали свої виклики. Високий ступінь прозорості зробив нові установи вразливими до жорсткого контролю з боку громадськості, експертів та ЗМІ. У деяких випадках УКФ зазнав критики за надання грантів проектам з відчутним низьким впливом; якість експертизи новостворених експертних рад розцінювалася як посередня.⁴⁹ Розроблені УКФ процедури подання заявок вважалися такими, що перешкоджали поданню заявок з регіонів з огляду на нижчі компетенції заявників у порівнянні з великими міськими центрами. Експерти також висловили сумнів щодо спроможності сектору «переварити» виділені обсяги грантового фінансування. У 2019 році УКФ повідомив, що 20% від його грантового фінансування повернулося до державного бюджету невикористаним.⁵⁰

Незалежність та підзвітність в управлінні мали свої виклики. Високий ступінь прозорості зробив нові установи вразливими до жорсткого контролю з боку громадськості, експертів та ЗМІ.

Відчуваючи нагальність створення нових установ, відповідні міністерства проігнорували численні важливі правові та фінансові обмеження застарілих нормативних положень України, що стосуються бюджету, податків, найму на роботу тощо, які перешкоджали роботі нових установ. До прикладу, Міністерство закордонних справ доручило Українському інституту відкрити мережу своїх філій за кордоном, незважаючи на те, що українське законодавство містить численні обмеження, які забороняють йому вести діяльність за кордоном, включаючи найм персоналу, видачу грантового фінансування, обмеження на витрати і навіть сплату по рахунках – останнє вимагає внесення змін до вкрай негнучкого Податкового кодексу України.

Український інститут книги (УІК), започаткований МКІП у 2016 році, зіткнувся з такими самими та навіть більшими проблемами. Запуск його операційної діяльності відбувався паралельно з ремонтом приміщення та переглядом його правового статусу та пакетів оплати праці його працівникам.⁵¹

Коли нові установи почали розгортати свою діяльність, міністерства продемонстрували своє небажання підтримувати незалежний статус цих установ. Делегуючи деякі державні програми видавництва та придбання книг УІК, МКІП змагався за збереження контролю над керівництвом цими

⁴⁹ Численні інтерв'ю з експертами, менеджерами у галузі культури та мистецтва, лютий-червень 2020 року.

⁵⁰ Український культурний фонд (2019), 'Annual Report 2019', [Річний Звіт 2019], ст. 6. Директор УКФ Юлія Федів пов'язує невикористані кошти з браком у заявників зрілості, внаслідок чого ставалися відмови від виграних грантів. Див. ucf.in.ua/storage/docs/13022020/Коротка%20версія%20звіту%202019%20eng.pdf (дата звернення 26.10.2020).

⁵¹ Такий тиск призвів до 'вигорання' кадрів. Перший директор УКФ, Тетяна Терен, звільнилася з роботи через півроку. Джерело: дослідницьке інтерв'ю з Тетяною Терен, лютий 2020 року, Київ.

програмами і практикувало фаворитизм щодо окремих видавців.⁵² УІК подолав цей тиск та ініціював відкритий та прозорий конкурс державних замовлень для комерційних видавців, що відкрило шлях до придбання їхніх книжок муніципальними бібліотеками по всій країні.

Складною ділянкою лишається культурна дипломатія. Серед дипломатичного корпусу України наразі немає одностайного визнання суб'єктності нової підвідомчої інституції – Українського Інституту. Флагманський проект УІ 2019 року – «Двосторонній рік культури Австрія-Україна 2019» показав, що бракувало чіткого алгоритму взаємодії між посольством та УІ.⁵³ Цей приклад наочно продемонстрував необхідність побудови кращої внутрішньої комунікації у міністерствах щодо підзвітних їм новостворених агенств.

Старіші культурні інституції України, створені ще до Революції гідності, як-от Державне агентство України з питань кіно, також зазнали значної реструктуризації після зміни керівництва у 2014 році.⁵⁴ Державне агентство з питань кіно покращило прозорість відкритих творчих конкурсів (пітчінгів) щодо фінансування кіно, залучило незалежні галузеві експертні знання та здійснило спробу знайти консенсус із галузевими комерційними об'єднаннями. У 2019 році воно розвинуло свою структуру управління, створивши Раду з питань кінематографії, наділену повноваженнями приймати рішення про виділення державного фінансування, розподіляти фінансування між різними видами кіновиробництва та призначати ради експертів.

Зміна політичного керівництва у 2019 році та прихід до влади президента Володимира Зеленського продемонстрували, що незалежний статус культурних інституцій є під питанням. Призначення нового керівника Державного агентства з питань кіно у 2019 році було розкритиковане спільнотою як таке що відбулося з процедурними порушеннями на користь приватних інтересів.⁵⁵ Агентство тимчасово заморозило виділення коштів, викликавши хаос в кіноіндустрії та підштовхнувши такі провідні музеї, як Національний центр Олександра Довженка, до межі банкрутства. Останній раунд розподілу державних коштів на кінопроекти був затьмарений звинуваченнями в непрозорості та бюрократичному втручанні.⁵⁶

⁵² А. Платонова (2018 р.), «Біг на місці. Що не так з Українським Інститутом Книги?» *Лівий Берег*, 17 липня 2018 р., https://ukr.lb.ua/culture/2018/07/17/402990_big_mistsi_shcho_z_ukrainskim.html. (дата звернення 26.10.2020).

⁵³ Інтерв'ю з культурними активістами, українськими та австрійськими дипломатами, квітень-травень 2020 року.

⁵⁴ У 2014 році Рада Державного агентства з питань кіно обрала своєю головою режисера та продюсера Пилипа Ілленка. Пилипу Ілленку ставлять в заслугу лобювання збільшення бюджету на зйомку фільмів та вдосконалення управління. Джерело: дослідницькі інтерв'ю, лютий 2020 року, Київ.

⁵⁵ Інтерв'ю з галузевим експертом. Див. також: С. Захарченко (2020 р.), «Кіно і люди. Хто така Марина Кудерчук і що про її призначення кажуть кіношники», *Громадське*, 30 січня 2020 року, <https://hromadske.ua/posts/derzhkino-i-lyudi-hto-taka-marina-kuderchuk-i-sho-pro-yiyi-priznachennya-kazhut-kinoshniki> (дата звернення 21.10.2020).

⁵⁶ *Радіо Свобода* (2020), 'Державні гроші на кіно: думки експертів та Ради розділилися, кінодіячі обурені', 8 October 2020, https://www.radiosvoboda.org/a/derzhavni-hroshi-na-kin/30880820.html?fbclid=IwAR3XyOi3VbKlP5FFRynjHak7eTSvfTyXjrf69LsmQG-_wNTxpQaafQtg85k (дата звернення 21.10.2020).

Ситуація з пандемією Covid-19 продемонструвала непослідовність політики МКІП. Міністерство спочатку оголосило про скорочення бюджетів культурних інституцій до 75%, але погодилась на м'якші урізання після протестів з боку керівників цих інституцій.⁵⁷ У наслідку МКІП оголосило про виділення додаткових 590 млн гривень (16,6 млн фунтів стерлінгів)⁵⁸ на «інституційну підтримку» креативного сектора у зв'язку з пандемією через спеціальну грантову програму УКФ. Проте умови надання цих грантів не завжди відповідали реаліям сектора, і затребуваність програми виявилась низькою.⁵⁹

Інформаційне досьє номер один. Нові культурні інституції в Україні

Український культурний фонд

Створений у 2017 році після прийняття «Закону про Український культурний фонд». Є найбільшою державою установою, яка виділяє грантове фінансування в галузі мистецтва та культури, реалізуючи широкий спектр програм. Фонд підтримав низку знакових культурних заходів, дослідження місцевої історії, розвиток туризму, розробку культурних стратегій регіонів та міст, які допомогли зміцнити відчуття спільного культурного простору; профінансував низку культурно-освітніх проєктів, секторальних галузевих аналітичних досліджень, підтримав інституційний потенціал стартапів у сфері культурних індустрій, сприяв розвитку інклюзії через мистецтво.

Лише за два роки своєї діяльності він профінансував понад 700 проєктів у всіх 24 регіонах України. Близько 500 галузевих експертів, залучених як із громадянського суспільства, так і з кола представників місцевого самоврядування, академічної спільноти, провели оцінку заявок та зміцнили статус УКФ як мосту між державою та ККІ. УКФ запровадив часткову автоматизовану обробку заявок з метою мінімізації конфлікту інтересів серед експертів та економії часу. В умовах нестабільності, яка супроводжувала діяльність МКІП, УКФ розглядається креативною спільнотою як острів стабільності та головна опора національної екосистеми культури.

— Бюджет у 2019 році: 572 млн грн (15,6 млн фунтів стерлінгів)

— Бюджет у 2020 році: 697 млн грн (19 млн фунтів стерлінгів), зменшений до 400 млн (після скорочення бюджету, пов'язаного з Covid-19)

Український інститут

Український інститут (УІ) розпочав свою роботу у 2017 році відповідно до указу Кабінету Міністрів України з метою «сприяти кращому розумінню і гідному ставленню до України та створювати можливості для взаємодії українців зі світом». Інститут сприяв представленню українського мистецтва на міжнародних платформах, розвинув потенціал місцевого креативного сектору завдяки

⁵⁷ Український інститут книги (2020), 'Звернення до Кабінету Міністрів України', 27 березня 2020 року, <https://book-institute.org.ua/news/zvernennya-kulturnih-instituciy-do-prem-ier-ministra> (дата звернення 27.10.2020).

⁵⁸ Конвертовано за курсом UAH 1:£0.027, сайт xe.com, 30.10. 2020, <https://www.xe.com/currencyconverter/convert/?Amount=1&From=GBP&To=UAH> (дата звернення 26.10.2020).

⁵⁹ Інтерв'ю з експертом, Київ, вересень, 2020 року.

міжнародній співпраці, а також підтримав вивчення та викладання української мови по всьому світу. Значна частина діяльності УІ у 2019 році була пов'язана з «Двостороннім роком культури Україна-Австрія 2019» і включала резонансні спільні проекти з австрійськими музеями та університетами та виставки і фестивалі мистецтв, що супроводжувалися кампанією в австрійських ЗМІ. Загалом, 2019 року УІ реалізував 84 проекти у 12 країнах.⁶⁰

- Бюджет у 2019 році: 60,4 млн грн (1,65 млн фунтів стерлінгів)
- Бюджет у 2020 році (після скорочення бюджету, пов'язаного з Covid-19): 78,4 млн грн (2,1 млн фунтів стерлінгів), зменшені до 49,5 млн грн (після скорочення бюджету, пов'язаного з Covid-19)

Український інститут книги

Заснований у 2016 році, Український інститут книги підтримує пріоритетні видавничі проекти, популяризує читання, поповнює бібліотеки, представляє Україну на ключових міжнародних книжкових ярмарках та працює над створенням безкоштовної цифрової бібліотеки української літератури. На початку 2020 року оголосив конкурс на подання заявок для перекладачів з метою усунення гострої нестачі перекладної української літератури. Бібліотечна реформа залишається головною проблемою, оскільки бібліотекарі повинні пройти перепідготовку, а книжний фонд – оцифрування.⁶¹

- Бюджет у 2020 році до спалаху Covid 19 та після нього: 151 млн грн (4,1 млн фунтів стерлінгів) та 100 млн грн (2,7 млн фунтів стерлінгів)

Державне агентство України з питань кіно

Засноване у 2006 році, Агенство пережило період бурхливого зростання, починаючи з 2014 року. Новий «Закон про підтримку кінематографії», прийнятий у 2016 році, забезпечив спрямування 0,2% ВВП України на кіновиробництво та виробництво серіалів, пропонуючи кінематографістам можливість покрити 80% витрат на виробництво.

Як наслідок, бюджет агентства кардинально зріс (з 63 до 505 млн грн, зростання на 700%) і був спрямований на співфінансування кіновиробництва. За період 2014-2019 років на ринок було випущено 173 фільми, що в декілька разів більше порівняно з попередніми роками. Касові збори від фільмів, вироблених в Україні, зібрані кінотеатрами країни, за той самий період зросли з 1,7% до 8%.⁶² Деякі з українських фільмів отримали призи на провідних міжнародних кінофестивалях. Агенство також підтримує вітчизняні кінофестивалі, участь індустрії на міжнародних кіноринках, просування та розповсюдження, що сприяло повноцінному функціонуванню кіновиробничої галузі в Україні.

⁶⁰ Основною п'ятіркою країн, на яких була зосереджена діяльність Українського інституту, стали Австрія, Польща, Україна, Франція та Німеччина. Див.: Український Інститут (2020), 'Український Інститут. Річний Звіт 2019', https://ui.org.ua/annual-report-2019?fbclid=IwAR1zXQ7vqm64SHzqrIb8i69_hq74zAPcvbBtDY0y6UcbmnpwxWV0jfsA9YeQ (дата звернення 27.10.2020).

⁶¹ Інтерв'ю з Олександрою Коваль, директором Українського інституту книги. Див. Лівий Берег (2020), 'Упродовж багатьох років в Україні була повністю проігнорована тема читання', 3 березня 2020 р., https://lb.ua/culture/2020/03/03/451564_oleksandra_koval_uprodovzh.html (дата звернення 27.10.2020).

⁶² Відеозвіт Пилипа Ілленка, Голови Державного агентства України з питань кіно 2014-2019 роки, https://www.youtube.com/watch?time_continue=214&v=uMxtkOlcHRY&feature=emb_logo (дата звернення 27.10.2020).

З призначенням нового керівництва у 2019 році на адресу Агенства почали лунати звинувачення у порушенні принципів прозорості при виділенні фінансування, зокрема у ході останнього пітчінгу, який відбувся 2020 року. Як наслідок, було підірвано довіру між керівництвом Агенства та гравцями індустрії.

— Бюджет у 2020 році до спалаху Covid 19 та після нього: 750 млн грн (20,4 млн фунтів стерлінгів) та 450 млн грн (12,3 млн фунтів стерлінгів)

Зауваження: Обмінний курс, на основі якого зроблені обрахунки, становить UAH1:£0.027 станом на 30 жовтня 2020 року. Джерело: сайт xe.com, <https://www.xe.com/currencyconverter/convert/?Amount=1&From=GBP&To=UAH> (дата звернення 30 жовтня 2020 року).

Незакінчена реформа: Міністерство культури та інформаційної політики України

Попри появу нових культурних інституцій з новими стандартами керівництва та управління, їхня «материнська організація», Міністерство культури та інформаційної політики, було налаштоване на зміни меншою мірою. Це підтверджує тезу про те, що побудова нових структур з нуля може бути простішим завданням, ніж реформування старих. До прикладу, МКІП зберегло низку застарілих радянських практик, як підтримка офіційно санкціонованих «творчих об'єднань» та відсутність інструментів заохочення для державних установ культури для покращення їхньої діяльності.

Попри появу нових культурних інституцій з новими стандартами керівництва та управління, їхня «материнська організація», Міністерство культури та інформаційної політики, було налаштоване на зміни меншою мірою.

Пострадянська епоха додала до цього непрозорі та корумповані практики, які дозволяли приватним інтересам контролювати прибуткові активи міністерства і отримувати дозволи на реалізацію будівельних проєктів у природоохоронних зонах або продаючи/зносячи об'єкти архітектурної та культурної спадщини під охороною.⁶³ Міністерство застрягло у нескінченному циклі мікроменеджменту, йому не вистачало стратегічного бачення, аналітичних напрацювань та фактажу, що лежать в основі вироблення політик. Співробітники міністерства витрачали лише 9% свого часу на розробку політик.⁶⁴ Як і решта української урядової машини, Міністерство потерпало від політичної турбулентності. Один з останніх прикладів – невдала спроба реструктуризації Міністерства

⁶³ Culture and Creativity (2017), «Доповідь про розвиток сектору культурної спадщини в Україні», стор. 12, https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/Subsector_report_Ua_ukrainian_Fin.pdf (дата звернення 27.10.2020 року).

⁶⁴ Міністерство культури та інформаційної політики (2019 р.), «Виконання програми уряду та подальші заплановані дії» (дата звернення 27.10.2020 року).

шляхом об'єднання культури, медіа, спорту та інформаційної політики за британським взірцем – Департаментом з питань цифрових технологій, культури, ЗМІ та спорту Великобританії.⁶⁵

У «Функціональному аудиті міністерства», проведеному в 2017 році на замовлення ЄС, зазначалося, що «Міністерство повинно перейти від командно-адміністративної системи управління закладами культури до послідовного впровадження визначених політик», «побудувати моніторинг та політики, що впливають з фактів та аналітики», «переорієнтуватися на кращу взаємодію та кращу комунікацію».⁶⁶

Такі рекомендації та тиск з боку громадянського суспільства спонукали Міністерство розпочати реструктуризацію, відокремивши складову розробки політики від складової реалізації, тим самим мінімізуючи конфлікт інтересів та корупцію. Було прийнято рішення про створення низки «агентств», за якими буде закріплена конкретна сфера відповідальності. Станом на початок 2020 року почало працювати лише одне з них, Державне агентство України з питань мистецтв та мистецької освіти (його керівники були призначені після відкритого конкурсного відбору).⁶⁷

План дій Кабінету Міністрів, затверджений наприкінці 2019 року, вперше включав показники ефективності МКІП, однак не містив конкретної інформації про те, як ці показники будуть досягнуті.⁶⁸ У плані не було жодних посилань на внутрішню реструктуризацію міністерства та на роль щойно створених «агентств» у досягненні цих показників ефективності. Ці розбіжності виявили відсутність координації між різними гілками державної машини та відсутність єдиного плану.

Незважаючи на запуск реструктуризації та сприяння роботі своїх незалежних агентств, деякі сфери політики у міністерстві залишаються неререформованими. Серед них – політика у сфері музеїв та національної спадщини. Лише 7% із 130 тис. об'єктів національної спадщини України зареєстровані у національному реєстрі,⁶⁹ а органи місцевого самоврядування не мають кваліфікованих кадрів для управління цими активами. Відсутнє законодавство, яким би були передбачені податкові пільги на інвестиції у сферу культури. Ситуацію ще більше погіршують приватні інтереси, що домінують у цій сфері політики, оскільки природоохоронними територіями та історичними будівлями часто зловживають з метою отримання комерційної вигоди. Державні музеї залишаються у руйнівному стані

⁶⁵ Цю ідею підтримав останній міністр культури України Володимир Бородянський, але після відставки на початку 2020 року від неї відмовилися. Новий міністр, Олександр Ткаченко, був призначений у червні 2020 року. Наразі мандат Міністерства охоплює культуру та інформаційну політику.

⁶⁶ Керн П., Воробей В. (2017), 'Функціональний аудит Міністерства культури України' [Functional Review of the Ministry of Culture of Ukraine], KEA European Affairs, PPV Knowledge Networks, Culture and Creativity program, EU-Eastern Partnership, стор. 9.

⁶⁷ Укрінформ (2020), «Кабмін призначив голів Держкіно, Держспорту та ще двох відомств», 19 лютого 2020 р., <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2879655-kabmin-priznacic-goliv-derzkino-derzsportu-ta-se-dvoh-vidomstv.html> (дата звернення 27.10.2020 року).

⁶⁸ Уряд України (2019), 'Програма дій для Кабінету Міністрів України', стор. 26. Одним із показників ефективності, зазначених у документі, був такий: «вдвічі більше людей відвідує культурні заходи».

⁶⁹ Національний інститут стратегічних досліджень (2019), «Інституційні і правові проблеми збереження культурної спадщини», 19 квітня 2019 р., <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/instituciyni-ta-pravovi-problemi-zberezhennya-kulturnoi> (дата звернення 27.10.2020 року).

через обмежене фінансування, бюрократичну тяганину та відсутність стимулів для підвищення ефективності з боку держави.

Завершення реструктуризації міністерства залишається важливим завданням для забезпечення його захисту від політичних штормів та потенційного згорання реформ. Для збереження динаміки вкрай важливим є те, щоб фінансування мистецтв та культури або підтримувалося на існуючому рівні, або збільшувалося.⁷⁰ Це є складним завданням в умовах економічних труднощів, з якими зіткнулася Україна внаслідок пандемії Covid-19. Збільшенню видатків також перешкоджає громадська думка, що видатки на культуру – це витребеньки, без яких можна обійтися. Хоча, така думка поступово змінюється.⁷¹

Незважаючи на значні прогалини у різних сферах культурної політики, МКІП зробило значний внесок у децентралізацію культурної політики та реформування базової державної мережі закладів культури, про що йтиметься обговорюватися далі.

Інформаційне досьє номер два: Центр Олександра Довженка

Національний центр Олександра Довженка⁷² – це державний заклад культури в Києві, названий на честь легендарного українського режисера 1920-х років Олександра Довженка. З простої кінокопіювальної фабрики, якою він був у радянські часи, він перетворився на універсальний культурний хаб: тут розташований фільмофонд, який налічує 6 тисяч фільмів, Музей кіно, Центр дослідження історії кіно, видавництво, платформа для публічних заходів і вистав, а також магазин і кафе. Центр відновив інтерес до золоті епохи українського кіно 1920-30-х років та посилив суб'єктність України у збереженні своєї національної спадщини.

Старі німі фільми отримали друге життя завдяки оцифруванню та спеціально створеним сучасним саундтрекам, часто – у співпраці з європейськими композиторами. Фестивалі «Німі ночі», які поєднали покази німого кіно і рейв-вечірки, стали невід'ємним елементом культурного середовища в Києві та Одесі. Таке дивовижне перетворення стало можливим завдяки зусиллям команди на чолі з директором Іваном Козленком, її налаштуванню витворювати нові сенси та цінності зі стосів заплених бобін.⁷³

70 Яскравим є порівняння із сусідньою Польщею: у 2018 році видатки держбюджету на культуру у Польщі становили 1,9%, у порівнянні з 0,6% у 2019, витрачені Україною. Однак ВВП Польщі в 4 рази більше ніж ВВП України, а її місцеві громади мають доступ до фінансування ЄС. Джерела: Мінфін (2019), 'Видатки держбюджету України', <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/expense/2019/>; Eurostat (2020), 'Culture statistics – government expenditure on culture', https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Culture_statistics_-_government_expenditure_on_culture (дата звернення 04.11. 2020 року).

71 Опитування показало, що 31% українців вважає, що культура є найбільш доречною сферою, де слід проводити скорочення державних витрат у зв'язку з Covid, порівняно з 0,8%, що підтримують скорочення пенсій, та 9% – скорочення державних субсидій для гірничодобувної та іншої важкої промисловості. Див.: Hale, H., Kulyk, V., Onuch, O., Sasse, G. (2020), 'Identity and Borders in Flux (IBIF): The Case of Ukraine' [Ідентичність та кордони у русі: приклад України, <https://ibifukraine.com/2020/04/30/april-2020-survey> (дата звернення 27.10.2020 року).

72 Довженко-Центр (без дати), 'Про Центр', <http://www.dovzhenkocentre.org/about> (дата звернення 27.10.2020 року).

73 Інтерв'ю з Іваном Козленком, директором Національного центру Олександра Довженка, лютий 2020 року, Київ.

На відміну від інших державних музеїв в Україні, Довженко-Центру пощастило мати надійну фінансову базу для своєї діяльності завдяки здачі в оренду деяких приміщень у його власності, але згодом він навчився отримувати значні кошти за рахунок своєї діяльності у сфері культури. Як і інші державні заклади культури в Україні, які мають статус державних підприємств, Центр зобов'язаний повертати більшу частину заробленого назад державі. Його керівництво любить розробку нового закону, за яким державні установи культури могли б реінвестувати свої прибутки у свою операційну діяльність.

Незважаючи на високу додану культурну цінність Центру, на початку 2020 року він оголосив про банкрутство після припинення фінансування Державним агентством з питань кіно, якому він підпорядкований. Такий розвиток подій викликав резонанс серед творчої спільноти України. Міжнародна федерація кіноархівів, членом якої є Довженко-Центр, оприлюднила лист підтримки Центру із закликом до української влади відновити фінансування.⁷⁴ Ця історія продемонструвала вразливість українських інноваційних установ культури в умовах політичної невизначеності та відстороненості широкого загалу від культурних процесів.

⁷⁴ У листі на адресу прем'єр-міністра України Дениса Шмигала, зазначається: «Відсутність державного фінансування цього важливого східноєвропейського кіноархіву прямо загрожує унікальній культурній спадщині країни», 2 червня 2020 р. Див. <https://www.facebook.com/dovzhenko.centre/photos/pcb.3277932335627993/3277915462296347/?type=3 &theater> (дата звернення 27.10.2020 року).

03 Трансформаційна сила культури в Україні

Культура стала одним з ключових елементів відповіді на російську агресію. Проте реформа культурного сектору ще далека від свого завершення. Рівномірне забезпечення населення культурними послугами також лишається значним викликом.

Безпрецедентний рівень культурного виробництва та культурного активізму останніх років виявився важливим фактором трансформації України у декількох сферах. Перехід України до громадянської ідентичності, яка ґрунтується на спільних цінностях, відбувався у тісній синергії з діяльністю її креативного класу, спрямованої на розвиток плюралістичного та інклюзивного культурного простору. Цей культурний плюралізм допоміг протистояти тривалому наступу Росії у гуманітарній сфері, її історичним та культурним наративам про Україну, спрямованим на загострення розколу суспільства.

В умовах військового конфлікту на Донбасі, який торкнувся життя мільйонів людей, мистецтво та культура виявилися важливим інструментами відновлення довіри, зцілення емоційних та психологічних травм та розбудови громад. Ці висновки збігаються з висновками дослідження Британської Ради про позитивний вплив мистецтва та культури в країнах, які пройшли через конфлікт, зокрема посиляючись на досвід Сирії та Руанди.⁷⁵

⁷⁵ Baily A., 'The art of peace: The value of culture in post-conflict recovery' [Мистецтво миру: цінність культури у відновленні після конфлікту] British Council, <https://www.britishcouncil.org/research-policy-insight/insight-articles/art-of-peace> (дата звернення 27 жовтня 2020 року).

Культурний активізм також мав значний і часто недооцінений вплив на процеси децентралізації. Культурні ініціативи, який прийшли у регіони, особливо у східні області, вражені наслідками війни, супроводжували і полегшували процеси набуття суб'єктності місцевими громадами, зміцнювали їхню згуртованість та допомагали формувати місцеву програму розвитку.

Культура дедалі більше стає важливим фактором економічного розвитку в Україні. Її сектор креативних індустрій, який бурхливо розвивається, не лише створює робочі місця і робить внесок у ВВП, але часто й стимулює інновації, поєднує отримання прибутку із соціальним підприємництвом та освітніми ініціативами, і таким чином зміцнює соціальний капітал та стійкість.

Консолідація ідентичності

Події 2013-14 років мали потужний вплив на стан роздвоєності національної ідентичності, яка превалювала в країні. Існує значна наукова література, яка описує розкол української ідентичності, співіснування «двох Україн»⁷⁶ в межах однієї країни, які характеризували домайданне українське суспільство (це співіснування до значної міри зберігається і надалі). Попри те, що нюанси цих дискусій часто губляться у медійних репортажах, конфлікт ідентичностей можна змалювати як протистояння між європейською та євразійською моделями розвитку, антирадянськими настроями та неорадянським ресентиментом. Перша група асоціює себе з окремішнім нарративом про культурну та історичну самотність, тоді як друга тяжіє до ідеї «східнослов'янської єдності» та російсько-центричного «братства народів». В пострадянській історії України ця дихотомія часто спрощувалася до протистояння по лінії «Схід-Захід», яке впродовж довгого часу вправно експлуатувалося політиками.

Українське суспільство наблизилось до консенсусу в рамках ліберально-демократичних цінностей вважаючи їх ключовими структурними елементами нової політичної нації.

Після Євромайдану дискурс змінив напрямок і став орієнтованим на ідентичність, що базується на цінностях, які поділяють різні групи населення по всій країні, незалежно від їхнього етнічного походження, мовних уподобань чи культурної приналежності. Українське суспільство наблизилось до консенсусу в рамках ліберально-демократичних цінностей – верховенства права, прав людини, довіри, домінування горизонтальних

⁷⁶ Микола Рябчук, один з провідних фахівців з питань ідентичності, запровадив у науковий дискурс поняття «двох Україн». Див. Pen Ukraine (2019), “Two Ukraines” reconsidered’ [Дві України, переосмислення], 22 February 2019, <https://pen.org.ua/en/publications/pereprochytannya-dvoh-ukrayin> (дата звернення 27.10.2020 року).

мереж над владною вертикаллю – вважаючи їх ключовими структурними елементами нової політичної нації.⁷⁷ Зрозуміло, що така ціннісна ідентичність зміцнила західну орієнтацію України та означала відхід від «східнослов'янської» ідентичності.

В умовах російської агресії дедалі більша кількість українців почала виявляти підтримку українському національному проекту. 77% українців з переважно російськомовного Сходу та Півдня у 2017 році визнали себе українцями за національністю порівняно з 66% у 2012 році.⁷⁸ Лояльність до використання української мови в цих регіонах зростає з 23% до 39%. Інтелектуали зі сходу пройшли через складний процес переосмислення власної ідентичності та ідентичності регіону, який вони представляють.⁷⁹

Ці дві обставини, зовнішня агресія та зміни парадигми ідентичності, супроводжувалися розквітом мистецького вираження та публічних дискусій. На світ з'явилася безліч нових літературних творів, театральних постановок, фільмів, кураторських робіт у сфері візуального мистецтва, музики, масштабних культурних заходів. Це також стимулювало небачений раніше апетит до споживання культури.

Об'єктом уваги митців та державних менеджерів культури стала забута культурна спадщина України, як-от яскравий період авангардного театру та кіно 1920-30х років.⁸⁰ Цей рух мав постколоніальні риси і свідчив про відмову від тези про російське культурне домінування та спробу вписати українську культурну історію у європейський контекст. Паралельно докладалися великі зусилля для переосмислення ролі інших культур та мов у мозаїці культурної ідентичності України, зокрема ролі російськомовної літератури в Україні, глибше розуміння та цінування українсько-єврейської та кримськотатарської історій та культур.

Це піднесення творчості було би неможливим без системних зусиль державних установ. Усі нові культурні інституції, а також деякі інші старіші установи, особливо, Інститут національної пам'яті, зробили свій внесок у це піднесення, хоча й використовували кардинально різні набори інструментів у проекті побудови ідентичності.

Інклюзивний підхід до нової громадянської ідентичності був запозичений новими державними установами культури, що виникли після Євромайдану. Стратегія Українського культурного фонду, головного органу, що надає гранти у галузі мистецтва та культури, декларує підтримку «інноваційного культурного продукту», «культурне різноманіття» та «міжкультурний

⁷⁷ «Проблем з ідентичністю в Україні немає – Ярослав Грицак», 12 лютого 2011 р., https://zaxid.net/problem_z_identichnistyu_v_ukrayini_nemaye_yaroslav_grytsak_n1123092 (дата звернення 27.10.2020 року).

⁷⁸ Kulyk.V. (2018), 'Shedding Russianness, recasting Ukrainianness: the post-Euromaidan dynamics of ethnonational identifications in Ukraine' [Злушення російськості, переосмислення українськості: динаміка етнонаціональної ідентифікації в Україні після Майдану], *Post-Soviet Affairs*, стор. 126.

⁷⁹ Російськомовні письменники Володимир Рафенко з Донецька та Борис Херсонський з Одеси публічно виступили про прийняття української ідентичності та мови.

⁸⁰ У Національному центрі Олександра Довженка відбулася виставка про історію українського кіно кіно 1920-х років — «ВУФКУ: Lost and Found», див. <http://www.dovzhenkocentre.org/project/10/> (дата звернення 27 жовтня 2020 року). У Мистецькому Арсеналі відбулася виставка про Леся Курбаса, провідного театрального режисера 1930-х років, та відбулася прем'єра опери «Газ», свого часу поставленої Курбасом. Див. Український Культурний Фонд (без дати), 'Опера-антиуторія «Газ»', <https://ucf.in.ua/archive/5eeb58a4b0ed3a3eb6492f13>, (дата звернення 27 жовтня 2020 року).

діалог»,⁸¹ а не підтримку якоїсь конкретної ідеології або окремої етнічної групи.⁸² Фонд фінансував проекти, які були спрямовані на консолідацію громадянської національної ідентичності України, з фокусом на проектах локальної історії, розбудовував спроможності працівників сфери культури по усій країні. Також Фонд підтримував вже усталені і відомі проекти, які допомагали формувати відчуття спільного культурного простору, наприклад, Бієнале молодого мистецтва, Львівський книжковий форум, театральний фестиваль «Гогольфест» та інші.

Інша державна установа, відповідальна за промоцію української культури за кордоном, Український інститут, наголосив у своїй стратегії, що він розуміє Україну через «інклюзивність» – «як багатонаціональну спільноту з різноманітним ідентичностей». ⁸³ Інститут наголосив, що, подібно до своїх колег у Європі та на північноамериканському континенті, Інститут рухатиметься у напрямку від традиційного розуміння «м'якої сили» і розбудови «міжнародних культурних зв'язків», що базуються на «співпраці і співтворенні.»

Ці інституції допомогли глибше закорініти в український ґрунт європейські принципи управління культурою – відкритого доступу, інклюзії, прозорості, побудови партнерств – і таким чином доклалися до зміцнення громадянської ідентичності в Україні, базованої на подібних цінностях. Ці підходи глибше вкорінилися в українській творчій спільноті і водночас посилили її проєвропейську орієнтацію.

Дискусії навколо інклюзивної ідентичності в Україні почали також включати і дискриміновані спільноти – жінок, ЛГБТ-спільноти, неповносправних осіб. У 2019 році Український культурний фонд запустив власну спеціальну програму інклюзії через мистецтво,⁸⁴ адаптувавши цифровий контент музеїв для людей з обмеженими можливостями.⁸⁵ Західні донори відігравали значну роль у проведенні інформаційних кампаній проти дискримінації ЛГБТ-спільноти,⁸⁶ проте ця проблематика наразі лишається поза сферою підтримки державними інституціями культури.

Ці підходи суттєво відрізнялися від цілого комплексу більш централізованих і жорстких заходів, спрямованих на сек'юритизацію (securitizing)⁸⁷ ідентичності у відповідь на тривалі акції з боку Росії, спрямовані на підірив

⁸¹ Український Культурний Фонд (2019), 'Культура та креативність для порозуміння та розвитку. Стратегія Українського культурного фонду на 2019-21 роки', ст. 4, ucf.in.ua/storage/docs/12022019/Стратегія%20Українського%20культурного%20фонду.pdf (дата звернення 05.11.2020 року).

⁸² Дослідницькі інтерв'ю засвідчили критичне ставлення до того, що заявки на фінансування від УКФ можливо подавати лише українською мовою, і що це обмежувало можливості міжнародної співпраці.

⁸³ Український Інститут (2020), 'Стратегія Українського інституту', травень 2020 року, стор. 24 <https://ui.org.ua/strategy2020-2024> (дата звернення 27.10.2020 року).

⁸⁴ Програма була розроблена за сприяння британського консультанта в рамках партнерства між УКФ та Британською Радою. Див. Український культурний фонд (без дати), 'Інклюзивне мистецтво', <https://ucf.in.ua/programs/20/lots> (дата звернення 27.10.2020 року).

⁸⁵ Український культурний фонд (2020), «Справжня інклюзія: not wrong, just different», 30 квітня 2020 р., <https://uaculture.org/texts/spravzhnya-inklyuziya-not-wrong-just-different> (дата звернення 27.10.2020 року).

⁸⁶ Низка західних донорів підтримує «КиївПрайд», ключову щорічну подію ЛГБТ-спільноти в Україні. Див. Київ Pride (без дати), 'Партнери', <https://kyivpride.org/nashi-partneri> (дата звернення 27.10.2020 року).

⁸⁷ Ця робота потрактує термін «сек'юритизація» в руслі теорії безпеки Копенгагенської школи як 'певне явище, дискурсивно подане у вигляді екзистенційної загрози, що вимагає найзвичайних заходів, щоб нейтралізувати цю загрозу'. Гауфман Є., (2016), 'Політичні та правові аспекти образу ворога', 'Філософія права та загальна теорія права', №1–26 ст. 76.

української ідентичності.⁸⁸ Задовго до Євромайдану Росія систематично пропагувала свої теми та наративи, які заперечували культурну самобутність України, діючи через різноманітні групи гібридного впливу,⁸⁹ зокрема засоби масової інформації, Російську православну церкву, державне агентство «Россотрудничество». Російські культурні продукти, які пропагували кремлівський погляд на Другу Світову Війну чи на історію Російської імперії, мали необмежений доступ до українського ринку за часів президентства Віктора Януковича. Ці структури мали на меті підтримати поширення в Україні ідей «східнослов'янської» ідентичності та «братерства народів», закладені в концепцію «Русского мира» і базовані на спільній мові, культурі, церкві та історії.

Після силового втручання Росії Україна відповіла заборонаю низки російських телеканалів, серіалів, книг тощо.⁹⁰ Для протидії нескінченному потоку російського контенту Україна почала послідовно нарощувати виробництво власних «патріотичних» фільмів, отримавши на це спеціальне фінансування, затверджене та виділене Державним агентством з питань кіно. Фільми, на які виділялося фінансування, мали «розвивати національну свідомість» та «патріотичні» настрої.⁹¹ Політика мовних квот на радіо – з обов'язковою часткою україномовних програм та пісень – частково витіснила російський контент і дала поштовх розвитку музичного виробництва українською мовою.⁹²

Українські митці та публічні інтелектуали протистояли нав'язуванню Росією історичним наративам про Україну як невід'ємну частину «Русского мира».

У 2015 році державний орган, відповідальний за формування політики пам'яті, Український інститут національної пам'яті, розробив «закони про декомунізацію», а пізніше став державним органом, яких наглядав за їхньою імплементацією. Закони були ухвалені Верховною Радою і мали на меті заохочення загальнонаціональної переоцінки злочинів тоталітарних режимів, викриття їхнього «нелюдського та антидемократичного

⁸⁸ Woolley U. (2020), 'Українська декомунізація: політична відповідь на російську сек'юритизацію ідентичності', дисертація на отримання докторського ступеню (PhD), UCL, стор. 11.

⁸⁹ Lutsevych. O., 'Agents of the Russian World: Proxy Groups in the Contested Neighbourhood' [Агенти 'Русского мира': групи гібридного впливу], Research Paper, London, Royal Institute of International Affairs, стор. 4, <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2016-04-14-agents-russian-world-lutsevych.pdf> (дата звернення 27.10.2020 року).

⁹⁰ Дзеркало тижня (2016), «В Україні вже заборонили 73 російські телеканали», 7 вересня 2016 р., https://zn.ua/ukr/UKRAINE/v-ukrayini-vzhe-zaboronili-73-rosiyski-telekanali-218142_.html (дата звернення 27 жовтня 2020 року).

⁹¹ У рамках фінансування «патріотичних» фільмів у 2018-2019 роках було профінансовано 65 кінопроектів. Див. Державне агентство України з питань кіно (2018), «65 кінопроектів патріотичного спрямування отримають державну фінансову підтримку», 5 вересня 2018 р., http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245410205&cat_id=244913751 (дата звернення 27 жовтня 2020 року). Попри те, що деякі з них отримали найвищі нагороди на міжнародних кінофестивалях (наприклад, фільм «Додому» Нарімана Алієва, який отримав відзнаку рамках програми Канського кінофестивалю), багато з них виявилися провальними.

⁹² Радіо «Свобода» (2020 р.), «Від Джамали до Мотанки: як мовні квоти на радіо вплинули на українську музику», 20 лютого 2020 р., <https://www.radiosvoboda.org/a/jak-kvoty-na-radio-vplynuly-na-ukrainsku-muzyku/30430947.html> (дата звернення 27 жовтня 2020 року).

характеру», яке «набуло нової нагальності, оскільки неорадянська російська політика агресії зазіхала на саме існування незалежної України».⁹³ Вони включали відкриття всіх архівів, усунення географічних назв, пов'язаних з радянським періодом, вилучення радянських символів та пам'ятників, а також пропаганду нового дискурсу історії з акцентом на героїзмі та визвольних змаганнях.

Створений у 2006 році тодішнім президентом Віктором Ющенком, Інститут національної пам'яті отримав повноваження виконавчого органу влади після Євромайдану і став головним органом із впровадження офіційної політики з питань національної пам'яті. На відміну від інших державних установ у галузі ідентичності та культури, таких як УКФ чи Український інститут, Інститут національної пам'яті має однорівневу виконавчу структуру (без наглядової ради) і підпорядковується безпосередньо Кабінету Міністрів.

Політика декомунізації була сприйнята дуже неоднозначно. Багато хто розцінював її як фактор подальшого розколу суспільства на два табори та обмеження свободи висловлювання.⁹⁴ Однак ця політика забезпечувала широкий доступ до архівних матеріалів і була невід'ємною частиною масштабних зусиль суспільства у переоцінюванні історії України радянського періоду. Українські митці та публічні інтелектуали протистояли нав'язуванню Росією історичним наративам про Україну як невід'ємну частину «Русского мира», але водночас пропагували і більш критичний погляд на власне українську історію, зокрема на її складні сторінки, як-от колаборація часів Другої світової війни або участь України у радянському проекті.

Закони з декомунізації викликали реакцію та спровокували хвилю низових культурних ініціатив щодо збереження та вивчення радянського монументального мистецтва, яке опинилося під загрозою, оскільки нова політика передбачала вилучення з публічного простору символів тоталітарних режимів, включно з радянською символікою.⁹⁵ До них приєдналися і державні інституції: Український інститут зробив наголос на цьому пласті культурної історії в рамках «Двостороннього року культури Україна – Австрія» у 2019 році: проєкція українських мозаїк радянського періоду стала основою аудіовізуального шоу, спроектованого на стіні Музейного кварталу у Відні.⁹⁶

⁹³ Kulyk, V. (2015), 'On Shoddy Laws and Insensitive Critics [Про неякісні закони та нечутливих критиків], травень 2015 року, <https://krytyka.com/en/solutions/opinions/shoddy-laws-and-insensitive-critics> (дата звернення 27 жовтня 2020 року).

⁹⁴ Низка українських та західних науковців підписали відкритого листа. Marples, D. (2015), 'Open Letter from Scholars and Experts on Ukraine re So-Called "Anti-Communist Law"', Відкритий лист від науковців та експертів щодо так званих 'анти-комуністичних законів', квітень 2015, <https://krytyka.com/en/articles/open-letter-scholars-and-experts-ukraine-re-so-called-anti-communist-law> (дата звернення 27 жовтня 2020 року).

⁹⁵ Багато об'єктів радянського монументального мистецтва в міських центрах були зруйновані внаслідок незаконної діяльності забудовників. Однак у деяких випадках керівники громадських будівель ініціювали вилучення таких об'єктів, посилаючись на новий закон. Див. справу «Українського дому» у Києві: Балашова О., (2016 р.), 'Як з «Українського Дому» знімали шкіру. Невиліковна хвороба декомунізації', *Українська правда*, 19 серпня 2016 р., <https://www.svoboda.org/a/30361391>.

⁹⁶ Український Інститут (без дати), 'Українська ніч [Ukrainian Night]', <http://ui.org.ua/ukrainiannight>, (дата звернення 27 жовтня 2020 року).

Сек'юритизація ідентичності була відмінною ознакою президентства Петра Порошенка (2014-2019 роки). Його наступник Володимир Зеленський зайняв більш відсторонену позицію в дебатах про ідентичність: його публічні заяви містили абстрактні заклики до національної єдності і уникали згадок про мову чи національних героїв.⁹⁷ Критики зауважували, що така позиція не давала відповіді, на яких цінностях повинна базуватися ця єдність.⁹⁸ Таку риторику можна розглядати як фактор уповільнення процесу консолідації громадянської ідентичності України, який розпочався після Євромайдану.

Крім того, орієнтація президента Зеленського на масову культуру та її розважальну функцію проявилася у стилі відзначення державних свят за його президентства. Це сильно контрастує з розумінням культури як форми активізму та її трансформаційної та демократизуючої сили – розумінням, яке поширилось в Україні після Євромайдану.

Культура та конфлікт

Росія вміло маніпулювала ідентичністю та історичними наративами, розпалюючи конфлікт на Донбасі у 2014 році. Внаслідок війни частина Донецької та Луганської областей відійшли під контроль сепаратистів, підтримуваних Росією, решта ж лишилась під контролем українського уряду. З українського боку розпочалась боротьба з пропагандистськими кліше, які існували щодо сходу України, процес переоцінки його самобутності та історії, в якому культурний активізм посів чільне місце.

Перед у цій загальнонаціональній дискусії дедалі більше відігравали представники інтелігенції з Донбасу, яким довелося виїхати з регіону і які досі були маловідомими поза межами свого краю. Теми травм війни, переселення, локальна та родинна історія стали фігурувати у багатьох мистецьких проектах. Іноді ці проекти синтезували мистецтво та соціальну складову. Одним із таких проектів, «Театр переселенців»⁹⁹ – театральна продюсерська компанія, акторами якої є вимушені переселенці і які перенесли на сцену свій досвід війни, наприклад, перебування в полоні або під обстрілом. Групою керує міжнародна команда театральних режисерів та психолог, який допомагає акторам працювати зі своїми травмами та знаходити нові життєві сенси через їхню участь у новій спільній справі.

Виникли численні платформи для обговорення, документування досі маловідомої локальної історії та їхнього включення до національних

⁹⁷ Різдває звернення Володимира Зеленського до народу України у 2019 році включало популістський заклик до національної єдності: «Немає значення, на чию честь названа вулиця, якщо вона належним чином вимощена та освітлена». Див.: О. Кармоді, (2020), «На голову вище Путіна. Росіяни дивляться звернення Зеленського». *Радіо «Свобода»*, 6 січня, 2020 р. (дата звернення 27 жовтня 2020 року).

⁹⁸ Zbruc (2020), 'Етика байдужості': Зеленського критикують за новорічну промову'. 2 січня 2020 р., <https://zbruc.eu/node/94624> (дата звернення 27 жовтня 2020 року).

⁹⁹ Theatre.Love (без дати), 'Театр переселенця', <https://theatre.love/theatres/teatr-pereselenca> (дата звернення 27 жовтня 2020 року).

нарративів.¹⁰⁰ Похмурі промислові міста охоплені війною Донецької та Луганської областей, які залишилися під контролем українського уряду – Северодонецьк, Краматорськ, Маріуполь, Слов'янськ, Покровськ, Добропілля – раптом опинилися в епіцентрі культурного активізму, де місцеві волонтери, часто біженці із зони війни, створювали платформи, які поєднували мистецтво з громадським активізмом. Завданням цим платформ стали регенерація міст, їх сталий розвиток, подолання травм, боротьба з пропагандою.¹⁰¹

Ще однією характерною особливістю останніх років став культурний обмін між регіонами України: фестивалі культури західних регіонів України відбулися на сході України, а художників з Донбасу приймали у Львові.¹⁰² Такий обмін допоміг посилити відчуття спільної громадянської та культурної ідентичності.

Львів на заході та Харків на сході, два великих міських центри України, пройшли ґрунтовне переосмислення своїх багатшарових ідентичностей.¹⁰³ Нові культурні платформи, які з'явилися у цих містах, сприяли цьому процесові. У випадку з Харковом, який розташований у безпосередній близькості від російського кордону та зони бойових дій на Донбасі, ці дискусії стали актуальними, оскільки допомогли зміцнити проукраїнську ідентичність міста та його стійкість до російських пропагандистських нарративів.¹⁰⁴

В Одесі ця битва нарративів зайшла у глухий кут внаслідок конфлікту між проросійськи налаштованим лобі в Одеській обласній раді та проукраїнським спрямуванням Одеського художнього музею, після того як його очолив Олександр Ройтбурд, добре знааний в Україні художник. Новий директор успішно перетворив музей на важливий простір для виставок і обговорень та утвердив його місце в національному культурному контексті, створивши таким чином життєздатну альтернативу культурному російському домінуванню в Одесі. Попри ці досягнення, Ройтбурд таки був змушений залишити свою посаду.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Деякі низові культурні платформи зосередили свою діяльність на культурно-антропологічних дослідженнях Донбасу. Серед них - «Метамісто Схід» (частина «Коду міста»), платформа «Ізоляція», дослідження Львівського центру міської історії.

¹⁰¹ Worschech S., (2020), 'The Role of Arts in the War-Ravaged Society: Ukraine's Re-Invention of Culture Since Euromaidan' [Роль мистецтв у спустошеному війною суспільстві. Переосмислення культури в Україні після Євромайдану], Europe Now, 28 квітня 2020 р., <https://www.europenowjournal.org/2020/04/27/the-role-of-arts-in-a-war-ravaged-society-ukraines-re-invention-of-culture-since-euromaidan> (дата звернення 27 жовтня 2020 року).

¹⁰² Художники із західних областей України, регіону, тісно пов'язаного з історією Центральної Європи, відвідали Харків, розташований на східному кордоні України, а мистецька й культурна спільнота Донбасу виставила свої роботи у Львові, культурній столиці Західної України. Див.: О. Сагайдак, 'Перш ніж руйнувати стереотипи, треба переконатися, що вони є', *Лівий Берег*, 15 лютого 2018 р., https://lb.ua/culture/2018/02/15/390237_olga_sagaydak_persh_nizh_ruynuvati.html (дата звернення 27.10.2020 року).

¹⁰³ У Львові, у партнерстві між Львівською міською радою та львівським Центром міської історії, який є незалежним аналітичним центром, було засновано низку ініціатив з відродження багаті єврейської історії міста. У Харкові, найбільшому місті на сході України, відбулася хвиля відродження інтересу до свого минулого як столиці культурного відродження 30-х років.

¹⁰⁴ Наразі у Харкові зростає кількість культурних майданчиків, як-от Центр сучасних мистецтв Єрмілова та Fabrica.Space, а також поживається сфера літератури завдяки знаковому українському письменнику Сергію Жадану.

¹⁰⁵ Див. Лівий Берег (2019), «Перемога могильників культури. Одеська облпрада vs Олександр Ройтбурд», 4 вересня 2019 р., https://lb.ua/culture/2019/09/04/436403_pobeda_mogilshchikov_kulturi.html (дата звернення 27 жовтня 2020 року).

Інформаційне досьє номер три. Тематичне дослідження: культура в міждержавному конфлікті

Маріуполь: пробудження культури

Прифронтове місто Маріуполь, індустріально розвинений та забруднений порт на Азовському морі з населенням 400 тис. осіб, став зразком для наслідування для інших міст прифронтової смуги на сході України. Присутність великого металургійного комбінату та місцева прихильність до консервативної культури робили перспективи культурного відродження міста дуже туманними. Війна на Донбасі змінила це. Біженці із зони бойових дій створили незалежні дискусійні та мистецькі платформи. Одна з них, ТЮ,¹⁰⁶ зайняла провідне місце в дискусії навколо майбутнього бачення Маріуполя, значення радянського минулого і законів про декомунізацію. Спочатку вона підтримувалася українським націоналістичним добровольчим батальйоном «Азов», що був дислокований у цьому районі, але пізніше платформа вступила у конфронтацію з націоналістичними угрупованнями через свою програму обговорення проблематики ЛГБТ-спільноти¹⁰⁷ – ситуація, яка відображала культурні війни між лібералами та консерваторами по всій Україні.

Незважаючи на це, місто приймало великі театральні фестивалі¹⁰⁸ та стало магнітом для творчої інтелігенції з усієї України. Глядачі театрального фестивалю «Гогольfest» побачили особливу балетну програму, яку виконували крани в судноремонтному доці Маріуполя. Для поїздки до Маріуполя з Києва був споряджений спеціальний «арт-потяг».¹⁰⁹

Дотримуючись зростаючої тенденції розвитку культурних хабів по всій Україні, муніципалітет Маріуполя запустив конкурс на будівництво «мультифункціонального культурного центру» під назвою «Порт культур», який досліджуватиме місцеві історії, пов'язуватиме їх з інноваційними проєктами та надаватиме стратегічний «погляд в майбутнє».¹¹⁰ Оскільки економіка Маріуполя значною мірою залежить від металургійного заводу, що контролюється великою промислово-бізнесовою групою, перспективи незалежності нового хабу від корпоративних інтересів лишаються примарними.¹¹¹

«Ізоляція»: вигнання з Донецька і відродження у Києві

«Ізоляція»,¹¹² одна з найбільш інноваційних та помітних культурних платформ України, була заснована в Донецьку на території колишнього заводу ізоляційних матеріалів (звідси й назва, яка також є натяком на ізоляцію сходу України) як центр сучасного мистецтва, перший у своєму роді в цій частині України.

¹⁰⁶ Платформа ТЮ, <https://www.facebook.com/tumariupol/> (дата звернення 27.10.2020 року).

¹⁰⁷ Волчек Д., 'Сльози Діани Берг та два види українського патріотизму', *Радіо «Свобода»*, 25 серпня 2018 р., <https://www.svoboda.org/a/29450965.html> (дата звернення 27.10.2020 року).

¹⁰⁸ У 2018 та 2020 роках у Маріуполі проходив один із найінноваційніших та найдавніших театральних фестивалів України – «Гогольfest».

¹⁰⁹ Біда О., (2019), «З Києва до Маріуполя на Гогольfest поїде спеціальний потяг», *Громадське*, 18 квітня 2019 р., <https://hromadske.ua/ru/posts/iz-kieva-v-mariupol-na-gogolfest-poedet-specialnyj-art-poezd> (дата звернення 27.10.2020 року).

¹¹⁰ <http://en-port-of-cultures.com>.

¹¹¹ Романенко А., (2017), «Як Метінвест впливає на міську владу в Маріуполі. В цифрах та фактах.» 0629, 8 квітня 2017 р., <https://www.0629.com.ua/news/1611211/kak-metinvest-vliyaet-na-gorodskuu-vlast-v-mariupole-v-cifrah-i-faktah>.

¹¹² <https://izolyatsia.org/en>.

У 2014 році центр, разом з його мистецькою колекцією, був захоплений сепаратистами так званої «Донецької Народної Республіки». Там зараз розташовується тюрма.

«Ізоляція» переїхала до Києва і перезапустилася. Вона розташована у колишньому судноремонтному доці в центрі Києва. Тут знаходяться коворкінг-центр, майстерні для художників, проходять виставки; благодійна діяльність перемежується з комерційними заходами. «Ізоляція» провадить мистецькі резиденції, дослідження,¹¹³ залучає міжнародні партнерства та грантове фінансування. Платформа поєднує свою кураторську діяльність з політичною адвокацією щодо врегулювання конфлікту на Донбасі і критично висловлюється щодо «занадто спрощеного» нарративу про примирення з російськими бойовиками, який просувають деякі західні донори. Як і багато інших культурних платформ в Україні, «Ізоляція» перебуває в авангарді непростої дискусії про вразливий стан українського суспільства та як наслідок наражається на агресію крайньоправих угруповань. Публічні заходи платформи, на яких обговорювалася мілітаризація українського суспільства, були зірвані представниками ультраправих.¹¹⁴ У 2020 році вона здивувала творчу спільноту України, оголосивши про своє рішення переїхати в Соледар, індустріальне місто на Донбасі, щоб зосередитись на вивченні впливів культури на процеси постіндустріального відродження.

Чи існує культура за межами Києва? Децентралізація культурної політики

Україна характеризується вкрай нерівномірним забезпеченням культурними ресурсами та споживанням культурних продуктів. Великі міста з розвинутою культурною інфраструктурою мають різноманіття культурних продуктів та поглинають левову частку ресурсів, що виділяються для культурних проєктів.¹¹⁵ Високий рівень освіти та купівельна спроможність мешканців міст роблять великі міста природньою базою для культурних та креативних індустрій.

Це суттєво контрастує з українськими провінціями та, зокрема, сільською місцевістю, з їхньою напівзруйнованою інфраструктурою та низькооплачуваним персоналом, кваліфікації якого вимагають негайного покращення. Проблема ще більше посилюється низьким або нульовим рівнем споживання культурних продуктів внаслідок бідності.¹¹⁶ Україна

113 Donbas Studies (без дати), Donbas Studies Summer School, <https://donbasstudies.org> (дата звернення 27.10.2020 року).

114 «Ізоляція» (2019), 'Джерела мілітаризації: Звідки війна в головах?', 31 січня 2019 р., https://izolyatsia.org/en/project/armed_dangerous/armed_dangerous-pp-zaborona (дата звернення 27.10.2020 року).

115 У другому кварталі 2020 року більш ніж половина всіх заявок, отриманих УКФ, надійшла з Києва, Київської та Львівської областей. Див. Український Культурний Фонд (2020), 'Звіт за другий квартал 2020', ст. 11, ucf.in.ua/storage/docs/06082020/Zvit%20za%202%20kvarstal%202020.pdf (дата звернення 15.11.2020 року).

116 Доходи однієї третини домогосподарств України є нижчі за прожитковий мінімум. Див. Кабінет Міністрів України (2019), 'Концепція формування системи забезпечення населення культурними послугами'. Указ Кабінету Міністрів України від 23 січня 2019 р., стор. 4, <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/uploads/public/5c5/07e/3e4/5c507e3e4cb9a636612876.doc> (дата звернення 27.10.2020 року).

успадкувала широку базову мережу закладів культури з радянських часів, оскільки в кожному селі та селищі була або бібліотека, або клуб, який забезпечував базові культурні послуги для населення.¹¹⁷ Ця мережа занепала, оскільки населення старіло та бідніло, а фінансування зменшувалося. Тому наразі значний відсоток таких установ часто існує лише «на папері».

Україна характеризується вкрай нерівномірним забезпеченням культурними ресурсами та споживанням культурних продуктів. Великі міста з розвинутою культурною інфраструктурою мають різноманіття культурних продуктів та поглинають левову частку ресурсів, що виділяються для культурних проєктів.

Оскільки в Україні впродовж останніх років відбулася реформа децентралізації, тобто передача повноважень з центрального на місцевий рівень, фінансування з державного бюджету припинилося, проте новостворені громади не отримали повноважень закрити базові заклади культури і мали чекати на схвалення від міністерства.

В 2018 році Міністерство культури розпочало амбіційну реформу цієї базової мережі, наказавши провести повну інвентаризацію активів, послуг, які вони надають, оцінити ефективність, витрати на обслуговування, розмір аудиторії. Метою міністерства було поширити найкращі практики та запропонувати громадам моделі реструктуризації, аж до закриття клубів або бібліотек, які не використовувалися населенням. Водночас, культурні послуги, на які є попит, мали би бути задоволеними.

Успіх цих амбіційних планів пов'язаний із загальним успіхом реформи децентралізації. У рамках реформи була створена низка так званих «об'єднаних територіальних громад» (ОТГ),¹¹⁸ яким були надані повноваження самостійно приймати рішення щодо моделі надання культурних послуг, але водночас брати на себе відповідальність генерувати кошти для таких програм. Ця велика зміна дала неоднозначні результати: багато муніципальних керівників залишаються недостатньо поінформованими про різноманітні інструменти фінансування, доступні для галузі культури, або про сферу співпраці між ОТГ, яка стала можливою за новими законами про децентралізацію.¹¹⁹

¹¹⁷ Мережа включає 16 800 бібліотек, 17 100 клубів та 1 280 культурних центрів. Див. там само.

¹¹⁸ Станом на липень 2019 року 39% місцевих громад старого зразка України об'єднано в ОТГ. Процес децентралізації ще незавершений. Джерело: Romanova V, Umland A., (2019), 'Ukraine's Decentralisation Reforms since 2014' [Децентралізаційні реформи в Україні з 2014 року]. Research Paper, Royal Institute of International Affairs, стор. 13, <https://www.chathamhouse.org/2019/09/ukraines-decentralization-reforms-2014> (дата звернення 27.10.2020 року).

¹¹⁹ Нові фінансові інструменти включають гранти Фонду регіонального розвитку, УКФ, західних донорів тощо. Джерело: інтерв'ю з чиновником МКІП та культурним активістом із Житомирської області, травень 2020 року.

Незважаючи на це, низка громад (як ОТГ, так і старі адміністративні одиниці) успішно реструктурували свої культурні активи, списавши занедбані сільські клуби та створивши поліфункціональні муніципальні центри, які поєднують культурні послуги, спорт та розваги і охоплюють більшу географічну територію. Ключовим у цьому процесі виявилось лідерство та якість людського капіталу, а не адміністративний тип громади. Вирішальними також були політична воля, вміння створювати широкі коаліції з місцевими стейкхолдерами та отримувати кошти з різних джерел.

Одне з найбільших та культурно активних міст України, Львів, випередив усі інші муніципалітети України, коли 2020 року заснував і розподілив кошти на реалізацію 20 проєктів грантової програми «Фокус на культуру» з бюджетом 15 мільйонів гривень (410 тисяч фунтів стерлінгів).¹²⁰ Місто також ініціювало створення Львівського міського фонду культури, з механізмом підтримки культурних проєктів з різних джерел, включаючи міську раду та місцевий бізнес, а також кошти, що надходять від державних органів фінансування, як УКФ. Ініціатива створила прецедент для інших міст України, включаючи й столицю, місто Київ.¹²¹

Якість людського капіталу на муніципальному рівні залишається основною перешкодою на шляху використання зростаючого спектру можливостей державного фінансування культури, які тепер стали доступними як на державному, так і на муніципальному рівнях, а також фінансування від західних донорів.¹²² Муніципалітети відстають від інших типів організацій, які подають заявки на отримання грантового фінансування до таких інституцій як УКФ.¹²³ Необхідна подальша координація зусиль між центром та громадами, а також нарощування потенціалу за рахунок зовнішніх донорів. Такі ініціативи, як «Академія культурного лідера», що фінансується та адмініструється Міністерством культури та Інститутом Гете, потребують подальшого поширення.

Незважаючи на успішні випадки реформування системи державного забезпечення культурними послугами, культурне споживання у провінції лишається на низькому рівні. Чимало українців, які живуть за межею бідності, обмежуються переглядом телевізійних програм або відвідуванням безкоштовних концертів на підтримку місцевих політиків. Останні часто практикують підтримку окремих культурних ініціатив в обмін на лояльність. Це заважає розвитку місцевої низової мистецької сфери та культурного активізму. І навпаки, великі міські центри в Україні характеризуються

¹²⁰ Обмінний курс, на основі якого зроблені обрахунки, становить UAH1:£0.027 станом на 30 жовтня 2020 року. Джерело: сайт xe.com, <https://www.xe.com/currencyconverter/convert/?Amount=1&From=GBP&To=UAH> (дата звернення 27.10.2020 року).

¹²¹ Galinfo (2020), 'У Львові презентували проєкт міського фонду культури', 18 July 2020, https://galinfo.com.ua/news/u_lvovi_prezentuvaly_proiekt_modeli_miskogo_fondu_kultury_347322.html (дата звернення 27 жовтня 2020 року).

¹²² Нещодавно відкритий «House of Europe» почав надавати фінансування проєктам з розбудови культурної інфраструктур. Див House of Europe (без дати), 'Infrastructure grants #2//expired' [Інфраструктурні гранти#2//закінчено], <https://houseofeurope.org.ua/en/opportunity/59> (дата звернення 27 жовтня 2020 року).

¹²³ Щоб усунути цю проблему, УКФ запускає мережу регіональних управлінь для розповсюдження інформації про можливості грантового фінансування серед суб'єктів культури в областях. Див. Укрінформ (2019 р.), «Український Культурний Фонд планує запустити програми для громад», 4 червня 2019 р., <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2714491-ukrainskij-kulturnij-fond-planue-zapustiti-programi-dla-gromad.html> (дата звернення 27 жовтня 2020 року).

активною участю громадянського суспільства у розвитку міст, яке часто виступає посередником між мешканцями міста та владою.

Дослідження низових ініціатив у 5 містах України продемонструвало, що НУО, які представляють мистецькі та культурні ініціативи, культурні індустрії та освітні проекти, становлять найбільшу частку громадської активності у великих містах та є важливими рушіями розвитку міст.¹²⁴ Важливо підвищити спроможності таких організацій у всіх українських містах, щоб протистояти впливу регіональних політичних та бізнес-кланів та сприяти формуванню стратегії культурного розвитку всередині громад.

Як реалізувати потенціал креативної економіки України

Україна може похвалитися низкою секторів, що поєднують креативність із прибутковістю і таким чином роблять значний внесок у національну економіку. Згідно з методологією культурного розвитку ЮНЕСКО, у 2014 році культурні та креативні індустрії країни (ККІ) внесли до ВВП України частку в розмірі 4% та створили 3,17% робочих місць. ККІ в Україні включають такі сектори як кіновиробництво, телерадіомовлення, ІКТ, моду, послуги з дизайну, фотографії, реклами та зв'язків з громадськістю.¹²⁵

Закріпився новий підхід до цих галузей у культурному та загальному економічному плануванні, що базувався на західному експертному досвіді. Програма «Культура і креативність» за підтримки ЄС вперше почала будувати мережу креативних підприємців і формулювати політики стосовно цих питань у країнах Східного партнерства. У 2018 році українським «Законом про культуру» ККІ було визначено як «вид економічної діяльності», «що створює додану вартість за допомогою художнього вираження».¹²⁶ У політичних та громадських обговореннях набуло популярності поняття «національний культурний продукт»,¹²⁷ і це дало поштовх масштабному руху на користь споживання товарів місцевого виробництва (одягу, меблів, сувенірів) та культурних продуктів.

¹²⁴ Podnos V, Hryshchenko M., (2017), 'The development of urban grass-roots initiatives' network in Kyiv, Kharkiv, Lviv, Ivano-Frankivsk and Odesa.' [Розвиток мережі низових ініціатив в 5 містах України: Київ, Харків, Львів, Івано-Франківськ, Одеса], MistoSite, 27 вересня 2017 р., <https://mistosite.org.ua/en/articles/the-development-of-urban-grass-roots-initiatives-network-in-5-ukrainian-cities-kyiv-kharkiv-lviv-ivano-frankivsk-and-odesa> (дата звернення 27 жовтня 2020 року).

¹²⁵ Внесок ККІ України у ВВП порівняний з такими галузями, як гірничодобувна промисловість (5,7%) та будівництво (2,6%). Див Culture and Creativity EU-Eastern Partnership Programme, (2017), UNESCO Culture for Creativity Indicators [Програма ЄС - Східного партнерства «Культура і креативність, Фактори розвитку культури ЮНЕСКО. Аналітичний аналіз на прикладі України], p.7 [https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/2017/CDIS%20_%20Analytical%20Brief%20_%20ENG %20\(1\).pdf](https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/2017/CDIS%20_%20Analytical%20Brief%20_%20ENG %20(1).pdf) (дата звернення 27.10.2020 року).

¹²⁶ Верховна Рада (2018), 'До внесення змін до Закону України «Про культуру» щодо визначення поняття «креативні індустрії», 19 червня 2018, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2458-19> (дата звернення 27.10.2020 року).

¹²⁷ Верховна Рада (2020), 'Закон України «Про культуру», 16 липня 2020 року, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (дата звернення 27.10.2020 року).

В Експортній стратегії України на 2017-2021 роки, розробленій Міністерством економічного розвитку, ККІ зазначена як одна з пріоритетних сфер з великим інноваційним потенціалом, яка потребує «всебічної інституційної підтримки».¹²⁸ Наприкінці 2020 року Кабінет Міністрів України оприлюднив програму економічного розвитку на період до 2030 року, яка включала детальний аналіз проблем розвитку ККІ і зокрема створення ланцюга вартості. Документ містив навіть пропозиції забезпечення дешевих кредитів для ККІ під заставу прав інтелектуальної власності.¹²⁹ У 2016 році було створено департамент креативних індустрій у складі МКПІ, однак його вплив у формуванні політик та як платформи для обміну ідеями бачиться як обмежений.¹³⁰

Експерти вважають, що галузеві асоціації в секторах ККІ України все ще слабкі в координації та формулюванні їхніх вимог до державних політик.

Розрізнений характер ККІ та широкий спектр питань, на які вони впливають, як-от інновації, регіональний розвиток, освіта, розвиток малого та середнього бізнесу, становили особливий виклик для українських державних установ. Унаслідок цього була відсутня синхронізація політики між різними урядовими міністерствами,¹³¹ відсутній подальший супровід найперспективніших проєктів, не було адаптації європейського досвіду до українського контексту або сприяння міжнародним партнерствам. Попередні заходи, вжиті парламентом для зменшення податкового навантаження на креативні індустрії, розцінювались як хаотичні.¹³²

Експерти вважають, що галузеві асоціації в секторах ККІ України все ще слабкі в координації та формулюванні їхніх вимог до державних політик. Багато компаній не ідентифікують себе як частину «креативних індустрій» і не розуміють переваг таких колективних дій. Деякі сектори слабо ідентифіковані та існує брак аналітичних матеріалів, які б могли лягти в основу потенційної державної політики підтримки сектору.

Проте деякі сектори ККІ України, як-от кіновиробництво, продемонстрували високий ступінь координації у лобюванні кращого державного

¹²⁸ Кабінет Міністрів України (2017), 'Про схвалення експортної стратегії України на 2017-21 роки', 27 грудня 2017 року, <https://www.kmu.gov.ua/pras/pro-shvalennya-eksportnoyi-strategiyi-ukrayini-dorozhnoyi-karti-strategichnogo-rozvitku-torgivli-na-20172021-roki> (дата звернення 27.10.2020 року).

¹²⁹ Кабінет Міністрів України, (2020), 'Вектори економічного розвитку', слайди 231-236, <https://assets.documentcloud.org/documents/20402477/doc-vector.pdf?fbclid=IwAR1FNao2MlIcoblTMQBD5HgzQJFqX7Ka3B5bNprekxOX6a-n0d4WW2FjkFaE> (дата звернення 27.10.2020 року).

¹³⁰ Форум «Креативна Україна», фінансований Британською Радою та організований Міністерством культури у 2019 році, наразі ще не став платформою для формування політик.

¹³¹ Британська Рада (2020), 'Міжнародний форум 'Ukraine Creative Spark Policy Forum 2020', Короткий огляд ключових заяв', http://www.britishcouncil.org.ua/sites/default/files/ukraine_creative_spark_policy_forum_2020_-_key_statements_summary.pdf (дата звернення 27 жовтня 2020 року).

¹³² Новий закон про зниження ставки ПДВ на 7% для креативних індустрій експерти розцінили як неефективний, оскільки він не поширюється на приватні підприємства креативного сектору. Дивіться пост Володимира Воробєя, PPV Knowledge Networks <https://www.facebook.com/vorobey/posts/10157553181037525> (дата звернення 27 жовтня 2020 року).

фінансування та пільгового режиму,¹³³ що призвело до розквіту українського кіновиробництва та копродукції. Були й випадки успішного державно-приватного партнерства у сфері ККІ України, наприклад, державне фінансування таких провідних щорічних заходів, як Одеський міжнародний кінофестиваль.¹³⁴ Ці приклади продемонстрували, що всебічний розвиток ККІ має численні суспільні дивіденди: поповнення бюджету, передача нових знань, розвиток громад, розбудова партнерств.

Значна частина креативних підприємців в Україні орієнтовані на соціальні зміни та інновації. Як і в багатьох інших країнах, в Україні спостерігалось збільшення кількості креативних хабів – синтетичних просторів, фізичних та віртуальних спільнот, – які слугували сполучною ланкою між бізнесом, освітою, культурою та громадським активізмом, створюючи сприятливі умови для інновацій, передачі навичок та навчання.¹³⁵ Багато які з них включають у свою діяльність культурні проекти та соціальне підприємництво, відновлюють колишні промислові об'єкти, тим самим роблячи свій внесок у відновлення міст.¹³⁶ Як і багато інших громадських ініціатив в Україні, це горизонтальні мережі, компетентні у пошуку фінансування з різних джерел, включно з західними донорами та використанням інструментів краудфандингу.¹³⁷

ККІ в Україні отримують постійну підтримку західних донорів, головним чином, на розбудову їхніх спроможностей. Величезний експертний досвід ККІ Великобританії застосовується в рамках програми «Creative Enterprise», комплексної навчальної програми для підприємців креативних індустрій, яка базується на методології британської агенції з інновацій Nesta.¹³⁸ Понад 600 підприємців креативних індустрій стали випускниками цієї програми і сформували спільноту, яка є рушійною силою для подальших змін. У 2017 році у Києві за підтримки Інституту Гете був проведений «Форум Startup Kultur»,¹³⁹ що включав себе тренінги, мережування,

133 Прийнятий у 2016 році «Закон про підтримку кінематографії» забезпечив фінансування 0,2% ВВП України на виробництво фільмів та телесеріалів, покриваючи 80% вартості виробництва. Зміна відбулася завдяки спільним лобістським зусиллям Державного агентства з питань кіно та галузевої асоціації «Кінокраїна», що представляє продюсерів приватних телемереж. Прибутки від збільшення фінансування широко розподілялися по всій галузі кіновиробництва. Див. Детектор медіа (2016), «Верховна Рада ухвалила лобійований «Кінокраїною» закон про підтримку кінематографії», 22 вересня 2016 р., <https://detector.media/rinok/article/119015/2016-09-22-verkhovna-rada-ukhvalila-lobiiuvanii-kinokrainoyu-zakon-pro-derzhavnu-pidtrimku-kinematografii> (дата звернення 27.10.2020 року).

134 Дослідницьке інтерв'ю з експертом індустрії. З бюджету фестивалю в розмірі 50 мільйонів гривень 12 мільйонів надала держава.

135 Кількість креативних хабів збільшується у Києві, Львові, Одесі, Харкові, Івано-Франківську. Див. Farinha C., (2017), 'Developing cultural and creative industries in Ukraine' [Розвиток культурних та креативних індустрій в Україні], Culture and Creativity EU-Eastern Partnership Programme [Програма ЄС та Східного партнерства «Культура і креативність»] <https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/Research/171205%20Creative%20Industries%20Report%20for%20Ukraine.pdf> (дата звернення 27.10.2020 року).

136 «Промприлад. Реновація» в Івано-Франківську, «Арт Центр Фабрика Повидла» у Львові, «iZone» у Києві, «I Cultural Business Hub» у Дніпрі.

137 Натхненні Євромайданом, українські громадські активісти сприяли розвитку краудфандингу, який став важливим інструментом підтримки соціально важливих проектів. Громадська організація «Гараж Генг» (Garage Gang) є однією з найстаріших та найефективніших платформ краудфандингу для підтримки засобів масової інформації, творчих та освітніх проектів. Див. Garage Gang (без дати), 'Activity', <http://www.gggg.org.ua/en/activity> (дата звернення 27.10.2020 року).

138 Програма керується Британською Радою та використовує методологію, розроблену британською агенцією з інновацій «Nesta». Див. British Council (без дати), 'Creative Enterprise Ukraine', <http://www.britishcouncil.org.ua/en/creativeenterprise> (дата звернення 27.10.2020 року).

139 Goethe-Institut Ukraine (без дати), «Фестиваль Startup Kultur», <https://www.goethe.de/ins/ua/uk/kul/sup/pdn/kud/tob.html> (дата звернення 27.10.2020 року).

розробку бізнес-ідей. Подальша підтримка ККІ закладена у програмах of House of Europe та УКФ.¹⁴⁰

Незважаючи на значний прогрес з підтримкою сектору, він залишається вразливим, оскільки всі ключові елементи екосистеми ККІ – розвиток людського капіталу (тренінги), структурування та мобілізація спільноти креативної індустрії (мережування та формування галузевих асоціацій) та інструменти фінансування – необхідно вдосконалювати. Оскільки ККІ України не мають доступу до фінансування з боку ЄС, забезпечення лінії окремого фінансування для українських ККІ було б суттєвим кроком вперед.¹⁴¹

140 EU Neighbours East (2019), 'Opportunity for Creative industry: House of Europe in Ukraine – new EU-supported program' [Можливості для креативної індустрії: «Дім Європи» в Україні – нова програма, що фінансується ЄС], 31 жовтня 2019 року, <https://www.euneighbours.eu/en/east/stay-informed/news/opportunity-creative-industry-house-europe-ukraine-new-eu-supported> (дата звернення 27.10.2020 року).

141 Станом на сьогодні, окрім західного донорського фінансування, ККІ України мають доступ до державних позик для МСП, фінансування з Українського фонду стартапів (Ukraine StartUp Fund), грантів УКФ та спеціальної програми для соціальних підприємців, що реалізується державним Ощадбанком та фондом Western NIS Enterprise Fund.

04

Висновки та рекомендації

Уряду слід продовжити структурну реформу і забезпечити незалежність нових культурних інституцій. Закордонним донорам слід приділяти більше уваги підтримці культури в регіонах та сприяти реалізації проектів з відновлення національної спадщини.

Після Євромайдану в Україні відбулося помітне відродження мистецтв та культурного виробництва із безпрецедентним рівнем залучення громадян у культуру, що зміцнило відчуття спільної ідентичності та спільного культурного простору. Завдяки послідовнішій державній культурній політиці та ентузіазму її творчої спільноти Україна почала будувати оборонний мур від російської гібридної загрози. Почав витворюватися окремішний культурний простір, в якому зберігається плюралізм поглядів та культурне різноманіття.

Важливо, щоб у майбутньому проект розбудови громадянської ідентичності і надалі відбувався в контексті інклюзивного підходу провідних культурних установ, таких як УКФ, а також щоб закони про декомунізацію і далі слугували поштовхом до відкритого обговорення історії, а не пропагування директивного погляду на неї. Низка політичних кроків, які обмежили доступ російських медіа та культурних продуктів на український ринок, виявилися почасти ефективними як захід сек'юритизації ідентичності та як крок який дав поштовх розвитку культурного продукту в Україні.

Культурний активізм у регіонах України виявився відправною точкою в мобілізації місцевих громад, їхнього руху у бік сталого розвитку, у створенні основи для зрілого громадянства і зміцнення засад демократії. Цей активізм сприяв подоланню психологічних та емоційних травм, пов'язаних з війною, та усталених стереотипів.

Незважаючи на опір та непослідовність, українська держава досягла значного прогресу в реформуванні своєї культурної політики завдяки створенню низки нових культурних інституцій, заснованих на ідеях відкритого доступу та залучення стейкхолдерів. Міністерство культури зробило важливі кроки щодо власної реструктуризації, однак ці реформи не були завершені, тому небезпека відкату залишається реальною.

Досвід України показав, що реформи стали можливими завдяки потужному альянсу громадських активістів та частини творчої та політичної еліти, яка підтримала зміни. Зовнішні інституції з питань культурних відносин стали каталізаторами цього процесу, інвестуючи в людський капітал та створюючи можливості для нових партнерських відносин та розвитку компетенцій.

Досвід України показав, що реформи стали можливими завдяки потужному альянсу громадських активістів та частини творчої та політичної еліти, яка підтримала зміни.

Постійне фінансування ЄС та залучення інституцій з питань культурних відносин забезпечили тяжіння України до європейської концепції культурної політики, а також прищепили важливі цінності інклюзивності, відкритості та прозорості, пошуку консенсусу та побудови партнерств.

Революційні зміни в управлінні культурою співіснують із застарілими практиками радянського зразка, зокрема державною підтримкою лояльних «творчих об'єднань» та корумпованою практикою експлуатації культурної спадщини для комерційної вигоди, що склалася в пострадянський період.

Незважаючи на те, що Україна отримувала значну допомогу від західних партнерів, успіх чи провал реформи у царині культури все ж таки визначається внутрішніми факторами та наявністю політичної волі довести реформу до кінця. Культурний сектор України продемонстрував високий ступінь координації між різними групами суб'єктів – неурядовими організаціями та керівниками провідних державних установ культури, а також орієнтованими на реформи політиками – у просуванні законодавства або лобіюванні фінансування. Ця координація зокрема виявилася ефективною у лобіюванні більш поміркованих скорочень бюджету у зв'язку з пандемією. Попри це, державні установи культури залишаються вразливими до політичного втручання та зовнішніх потрясінь, як-от Covid-19.

Рекомендації

Уряду України

Потрібно завершити реструктуризацію МКІП, а нещодавно створене Агентство з питань мистецтв та мистецької освіти має розгорнути свої функціональні можливості повною мірою.

Вкрай важливо підтримувати рівень фінансування державних закладів культури, щоб не допустити втрату прогресу реформи екосистеми культури в Україні.¹⁴²

Дуже важливо забезпечити відсутність політичного втручання у роботу такої установи, як Державне агентство з питань кіно, забезпечити своєчасне виділення коштів та підтримання незалежності органів, які забезпечують додаткові стримування та противаги, як-от Рада з питань кінематографії та експертні ради.

Урядові міністерства повинні підтримати процес набуття суб'єктності новими, підзвітними їм інституціями, як це передбачено в їхніх статутних документах. Що стосується Міністерства закордонних справ та підзвітного йому незалежного агентства, Українського інституту, то пріоритети і критерії вибору контенту Українським Інститутом мають краще комунікуватися мережею дипломатичних представництв за кордоном. Інституту має бути надана можливість закріпити свій статус як провідної державної установи у сфері культурної дипломатії.¹⁴³

МКІП повинно завершити оцінку культурних потреб місцевих громад по всій Україні (заплановану на 2022 рік) та розробити план реструктуризації мережі базових державних установ культури, а також розробити нові єдині стандарти надання культурних послуг.

За сприяння донорів слід прискорити реформування державної системи мистецької освіти і включити в навчальні програми культурний менеджмент. Нещодавно створене Агентство з питань мистецтв та мистецької освіти повинно взяти на себе ініціативу в цьому питанні.

Важливо визнати, що НУО, орієнтовані на ККІ, вже активно беруть участь у формуванні програми розвитку у великих містах України. Міністерство культури та Міністерство регіонального розвитку повинні координувати свої зусилля у розробці програми підтримки таких НУО, особливо у невеликих містечках та сільських громадах по всій Україні. Це дозволить узгодити цілі поточної реформи децентралізації з реформою культурної інфраструктури та розширити можливості місцевих громад.

¹⁴² Проект бюджету на 2021 рік, оприлюднений Кабінетом Міністрів, передбачає витрати на культуру в обсязі 0.9% від ВВП, що більше ніж 2020 року – 0.8%. Бюджет має бути проголосований парламентом. Див. Центр економічних стратегій, <https://ces.org.ua/review-of-the-draft-budget-2021> (дата звернення 27.10.2020).

¹⁴³ Інтерв'ю з Володимиром Шейком, виконавчим директором Українського інституту, травень, 2020 року.

Значним досягненням державної політики на 2021 рік стало схвалення у першому читанні державного бюджету пакету розміром 3,5 мільярди гривень (93,4 млн. фунтів), спрямованого на реставраційні проекти. Важливо, щоб виділення цих коштів супроводжувалося комплексною державною політикою у сфері спадщини, яка б також мобілізувала туристичний потенціал об'єктів спадщини, розширила можливості місцевих громад та ККІ (народні промисли, організація фестивалів тощо). Має бути набраний штат та розроблений механізм роботи Агенства з питань спадщини, створеного наприкінці 2019 року. Тісніша співпраця між Міністерством регіонального розвитку, Міністерством культури, органами місцевого самоврядування та громадянським суспільством сприяли б тому, щоб зробити культуру та відновлення об'єктів спадщини важливими чинниками розвитку громад.

Важливим пріоритетом політики уряду України залишається реінтеграція Донбасу. Оскільки культурний активізм відіграє певну роль у примиренні, загоєнні психологічних та емоційних травм, відновленні та відродженні старих промислових просторів, ці цілі могли би бути об'єднаними у спеціальну державну програму надання грантів, яка б розроблялася та реалізовувалася державою.

Слід розробити низку нормативно-правових актів, спрямованих на спрощення режиму використання державних коштів, включно зі змінами до Податкового та Трудового кодексів України. Уряд повинен дозволити державним закладам культури, зокрема музеям, зберігати свої прибутки та реінвестувати їх у майбутній розвиток. Слід пропагувати ідею культурної інвестиції серед бізнесу, створюючи сприятливе середовище для корпоративного спонсорства музеїв, інвестицій у регіональні культурні проекти або реконструкцію занедбаних об'єктів спадщини.

Слід розгорнути комунікаційну кампанію для боротьби з глибоко укоріненим підходом громадськості та частини політичної еліти до культури як до «предмета розкоші» або зайвої статті бюджету, від якої можна відмовитися під час кризи. Важливо донести розуміння, що культура несе економічне зростання та робочі місця, а також сприяє зміцненню почуття спільної ідентичності, розвитку місцевих громад, подоланню травм та примиренню.

Потрібна послідовна державна політика та кошти для підтримки різних каналів ЗМІ (сайти, онлайн-ресурси) з акцентом на культуру. Похвальними є перші успішні кроки в цьому напрямку, такі як створення радіостанції «Радіо Культура», яка є частиною суспільного мовлення.¹⁴⁴ Творча спільнота в Україні залишається ізольованою від суспільства, і більшість широкого загалу не знає про безліч культурних продуктів, які з'явилися на ринку в останні роки. Такі кроки створили б підґрунтя для залучення українського бізнесу до підтримки культурного виробництва.

¹⁴⁴ Українське Радіо (без дати), Третій канал «Культура», http://www.nrcu.gov.ua/3channel_about (дата звернення 27 жовтня 2020 року).

Донорам

Донорам слід розглянути питання про надання підтримки низовим громадським культурним ініціативам за межами Києва, оскільки ці НУО впливають на порядок денний місцевого розвитку, зміцнюючи соціальний капітал через культуру.

Потрібно усунути розрив між культурною пропозицією у центрі та на периферії, а також у рівні компетенцій менеджерів у сфері культури. Слід і надалі розширювати можливості підготовки керівників у галузі культури в регіонах, попит на які залишається дуже високим. Надзвичайно важливим є включення культурної складової до існуючих донорських програм з акцентом на децентралізацію та розширення можливостей місцевих громад.¹⁴⁵

З огляду на те, що наступного року значні кошти виділятимуться на проекти реставрації об'єктів національної спадщини, донорам слід розгорнути програми з залучення закордонної експертизи у цій сфері, а також скеровувати ці проекти у напрямку, який би працював на регіональний розвиток.

Вкрай необхідні кошти на реконструкцію культурних центрів у регіонах тепер вже стали доступні через програму «House of Europe», що фінансується ЄС,¹⁴⁶ однак від тих, хто бажає отримати кошти, не вимагається шукати консенсус з місцевими зацікавленими сторонами та представляти довгострокове бачення ролі, яку відіграватимуть ці центри для своїх громад. Важливо, щоб донори пов'язували ці можливості фінансування зі зміцненням людського капіталу та підвищенням компетенції в громадах, а також вимагали співфінансування, заохочуючи громади мобілізувати фінансування з різних джерел. Обсяг фінансування потрібно суттєво збільшити.

Донори вклали значні зусилля та кошти у зміцнення компетенції підприємців, які репрезентують креативні індустрії України. Подальші зусилля слід спрямувати на зміцнення цих мереж і на те, щоб допомогти їм стати каталізаторами формування галузевих асоціацій та лобювання своїх інтересів перед органами державної влади.

Донорам слід розширювати можливості фінансування для розробки контенту, який допоможе Україні зміцнити свою культурну окремішність та протистояти російському культурному впливу. Це повинно включати системну підтримку існуючих культурних подій та платформ, які популяризують концепцію культурно розмаїтої та інклюзивної України.

¹⁴⁵ Мультидонорська програма ULead, що фінансується ЄС та 5 країнами-членами ЄС, має бюджет 102 млн євро та підтримує децентралізацію в Україні, однак культура до неї не входить.

¹⁴⁶ У 2019 році «House of Europe» в Україні запустив «інфраструктурні гранти» з цією метою.

Про автора

Марина Песенті є колишнім директором Українського Інституту у Лондоні (2015–2020), незалежної благодійної організації, яка започаткувала низку проектів у сфері публічної та культурної дипломатії у співпраці між українськими та британськими освітніми та культурними організаціями. Марина відслідковує і коментує питання використання “м’якої сили”, ідентичності, інформаційної війни в українських та британських ЗМІ. Вона також дописує для онлайн-ресурсу Atlantic Council. Її попередній аналітичний доробок був присвячений відповіді України на інформаційну загрозу з боку Росії (P. Pomerantsev, M. Pesenti, “How to stop disinformation: Lessons from Ukraine for the Wider World”, Legatum Institute, 2016) та зусиллям української громади у сфері культурної дипломатії у Сполученому Королівстві (інтелектуальний часопис “Агора” Київського офісу Інституту Кеннана, 2016). Марина була радіопродюсером та ведучою програм на Всесвітній Службі Бі-Бі-Сі та організатором інвестиційних форумів на платформі Adam Smith Conferences.

Подяки

Авторка вдячна керівнику Ukraine Forum в Chatham House Орисі Луцевич за поради у процесі дослідження і Любіці Поллаковій за координацію процесу публікації роботи; Роберту Брінклі, Урсулі Вуллі, Соломії Боршош за перші коментарі, а двом анонімним колегам-рецензентам – за рецензії. Особлива подяка Британській Раді та колишньому директору київського офісу Саймону Вільямсу за повсякчасну щедру підтримку. Подяка членам Наглядової Ради Українського Інституту у Лондоні, які погодилися взяти цей проект під його крило під час мого директорства в Інституті. Україномовна версія цього дослідження стала можливою завдяки підтримці Українського Культурного Фонду і зусиллям його директорки Юлії Федів та голови відділу міжнародної співпраці Олександри Якубенко.

Авторка вдячна усім, хто погодився взяти участь у численних дослідницьких інтерв’ю: державним службовцям, керівникам державних закладів культури і незалежних мистецьких платформ, культурним активістам, кураторам і митцям, серед яких Катерина Ботанова, Анна Бубнова, Володимир Воробей, Євген Глібовицький, Єжи Онух, Галина Григоренко, Павло Гудімов, Крістіан Дімер, Денис Іванов, Тетяна Філевська, Беата Колер, Анна Карнаух, Іван Козленко, Люба Міхайлова, Олесь Островська-Люта, Ярослав Петраков, Ірина Подоляк, Олександра Саєнко, Юлія Сінкевич, Тетяна Терен, Володимир Шейко, Тетяна Шульга, Олександр Щерба, та багато інших.

Усі права застережені. Цю публікацію чи будь-яку її частину не може бути відтворено чи передано в жодній формі або жодними засобами, електронними чи механічними, включаючи фотокопіювання, запис або будь-яку систему зберігання чи пошуку інформації, без попереднього письмового дозволу правовласника. Прохання направляти всі запити до видавців.

Chatham House не висловлює власної думки. Всі погляди, виражені в цій публікації, є виключною відповідальністю авторів.

Авторське право © Королівський інститут міжнародних відносин, 2020 рік

Зображення на обкладинці: Прем'єра Опері "Газ" у Мистецькому Арсеналі у Києві, здійснена артистами групи НОВА ОПЕРА. Опера "Газ" – це спроба відтворення режисерських ідей українського театрального режисера 1930х років Леся Курбаса. Режисер – Вірляна Ткач.

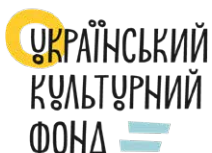
Фото надано: Авторське право © Євген Малолетка

ISBN 978 1 78413 434 1

Це видання надруковано на папері, сертифікованому Лісовою попечительською радою.
Набрано в типографії designbysoapbox.com

Незалежне мислення з 1920 року

Королівський інститут міжнародних відносин
Chatham House

площа Сент-Джеймс, 10 , Лондон SW1Y 4LE
Т +44 (0)20 7957 5700 Ф +44 (0)20 7957 5710
contact@chathamhouse.org | chathamhouse.org

Номер реєстрації організації: 208223